

Matsid mõisaladvikus

Eesti päritolu mõisavalitsejad ja -rentnikud ärkamisajal (I)

Kersti Lust, Tõnis Tūrna*

Modernse eesti ühiskonna sünnilooga tegelejaile meeldib kirjutada eestlaste sotsiaalsest tõusust 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul. Toonast edenemist võimaldas mõisa- ja talumajanduse lahtirakendamise, tööstuskasvu ja hooga linnastumisega kaasnenud sotsiaalse struktuuri mitmekesistumine. Talupojapäritolu inimeste tegutsemis- ja elatumisvõimalusi aitas oluliselt avardada ka haridusolude paranemine. Eestlaste käealatusse jõudnud ameteist on enim käsitlemist leidnud need, mis nõudsid haridust ja kutselist ettevalmistust.¹ Maaühiskonna sotsiaalse hierarhia ülemisest otsast on tähelepanu pälvinud üksikud mõisaoomanikud, samal ajal kui mõisavalitsejad ja -rentnikud on vaateväljast kõrvale jäänud.² 19. sajandi viimaste kümnenditeni ei eeldanud kumbki amet tingimata korralikku erialast ettevalmistust, otsustavat rolli mängisid sidemed, ärivaist, õnnelik juhus, riskijulgus ning rentnike puhul ka kapitali olemasolu.

Artikkel käsitleb edasipüüdlike matsisoost meeste pürgimusi saada mõisavalitsejaks ja -rentnikuks, tuginedes kohtu-, kiriku- ja mõisaarhiividele ning aja- ja mälestuskirjandusele.³ Huvikeskmes on 1860.–1880. aastad Lõuna-Eestis, mil nad end jõuliselt mõisaladvikusse välja murdsid, ning isikud, kelle kohta leidub rohkem ilmekat materjali. Selline metodolo-

* Kersti Lust (1976), PhD, Tallinna Ülikool, Eesti demograafia keskus, vanemteadur; klust@tlu.ee; Tõnis Tūrna (1981), Rahvusarhiiv, kasutusosakonna juhataja, Tonis.Tyrna@ra.ee

¹ Siinkohal on nimetatud vaid mõned suuremat üldistust taotlevad uurimused: E. Jansen. Eestlane muutuvajas. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2005; L. Leppik. Kalefaktoriipojast professoriks: Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu: Kleio, 2011; L. Leppik. Social mobility and career patterns of Estonian intellectuals in the Russian empire. – Historical Social Research 2008, kd. 33, nr. 2, lk. 42–62; V. Sirk. Haritud eestlased Eesti linnades 1850.–1880. aastatel. – Acta Historica Tallinnensia, Tallinn, 1998, nr. 2, lk. 3–34; T. Karjahärm, V. Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997; R. Pullat. Lootuste linn Peterburi ja eesti haritlaskonna kujunemine kuni 1917. Tallinn: Estopol, 2004; B. Woodworth. Multiethnicity and Estonian Tsarist state officials in Estland province, 1881–1914. – Russian bureaucracy and the state: Officialdom from Alexander III to Putin. Toim. D. K. Rowney, E. Huskey. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009, lk. 72–88. T. U. Raun. Social change in Estland and Northern Livland, 1897–1871. The limits and uses of census data. – Bevölkerungswandlungen und sozialer Wandel in den baltischen Provinzen Russlands 1850–1914. Väljaandjad G. von Pistohlkors, A. Plakans, P. Kaegbein. (Schriften der Baltischen Historischen Kommission.) Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 1995, lk. 85–102.

² T. Rosenberg. Talupojast mõisnikuks: Mats Erdell ja teised. – Kännivaod. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2013, lk. 93–102; K. Vissel. Peeter Mun(n)a piima-kaupmehe ja mõisaoomanikuna. – Põllumajandusmuuseumide toimetised, 2006, nr. 1, lk. 16–27; K. Lust, T. Tūrna. Pärisperemees ja pärisõnne moderniseerivas Eestis: Kargova Fritz Karro ja Saverna Jaak Kissa. – Ajalooline Ajakiri 2011, nr. 3/4, lk. 307–345. Väljapaistvate mõisarentnike J. Zwiebelbergi ja A. Kurrikoffi kohta leiab teavet järeלטulijate koostatud suguvõsalugudest (A. Kurrikov. Kurrikoffide suguvõsa. Viljandi: A. Tõllasepp, 1913; Die Vor- und Nachfahren des Jakob Zwiebelberg, koost. W. Zwiebelberg. Köln, 1971). Lasva mõisa rentnik P. Lensin kirjutas oma kodukohast ja suguvõsast ise: Sinihallika Omad ehk Lensinite perekonna-raamat. Tartu: Postimees, 1906.

³ Artikkel keskendub peamõisatele ning karja- ja kõrvalmõisatest tuleb juttu vaid siis, kui nende pidajail oli meid huvitav amet peamõisas.

giline lähenemine ei võimalda küll portreterida n.-ö. tavalist valitsejat või rentnikku, kuid et mõlema ametirühma koosseis oligi väga kirev, on eksemplaarne käsitlus põhjendatud. Kohtulood toovad meieni eredaid pilte oludest ja inimestest ning annavad aimu, milliste probleemidega silmitsi seisti, keda saatis edu ja keda mitte, kuidas hangiti hädavajalik stardikapital ning milline oli mõisaametite hierarhia tippu tõusnute enesetunnetus. Kuna valitsejatöö moodustas paljude hilisemate rentnike karjääris olulise etapi ning ka mõnest ebaõnnestunud rentnikust sai hiljem valitseja, vaatleme mõlemat ametirühma kõrvuti.⁴ Kokku on kasutatud andmeid enam kui poolesaja mõisavalitseja ja -rentniku kohta, kelle sünniaeg jääb vahemikku 1804–1869. Allikad ei võimalda jälile jõuda kõigile individuaalsetele tegutsemismotiividele, mistõttu keskendutakse kahele põhilisele: kui raske oli neis ameteis tõusta haljale oksale ning võita prestiiži? Artikli esimeses osas vaadeldakse, millisest keskkonnast mõisavalitsejad ja -rentnikud võrsusid ja kuidas nad mõisas lõõgile pääsesid, seejärel uuritakse, kuidas nad oma ülesannetes hakkama said ja milliste raskustega kokku puutusid. Viimaks kirjeldatakse nende seisusekohast elu, püüdes ühtlasi mõista, milline oli mõisaid rentinud ja valitsenud rahvuskaslaste staatus kohalike silmis. Käesolev uurimus jätkab külatõusikuid portreerivate artiklite sarja.⁵

Üksikuid eesti päritolu mõisavalitsejaid ehk opmaneid (alamsks. *hofman*, baltisks. *Hopmann*) teame nende kuulsaks saanud poegade elulugude järgi juba talurahva pärispõlve ajast, mil jäme ots selles ametis kuulus väikesakslastele.⁶ Eestlaste osakaal hakkas tasapisi kasvama pärisorjuse kaotamise järel ning kerkis iseäranis jõudsalt pärast 19. sajandi keskaiga talurahvareforme, mil vaekauss lõpuks otsustavalt eestlaste kasuks kaldus. Märksa harvem õnnestus matsisoost tõusikutel end üles töötada mõisarentnikuks, sest see nõudis arvestatavaid ressursse. Valitsejate tööjõuturul oli liikuvus seevastu suurem. Töölepingud olid tunduvalt lühemad kui mõisate rendilepingud, mis kestsid tavaliselt kuus või kaksteist aastat. Valitsejaks mindi mõnikord otse keskkoolipingist, rentnike puhul oluks see ebaharilik.

Mõisate renditurg oli tööjõuturuga võrreldes ahtam. Ometi olid Eestimaa kubermangus 1881. aastaks ligi pooled rendimõisad (160 mõisast 77) eestlaste käes.⁷ Paljud balti aadlikud juhtisid oma mõisaid ise või usaldasid pärijad oma valdused kuraatorite või volinike hoole alla. Liivimaa aadressraamatute andmeil oli 20. sajandi algul kubermangu rüütlimõisaist rendil umbes kolmandik, kuid osa mõisate kohta info puudub.⁸ Võib arvata, et 1860.–1870. aastatel toimunud matside jõulisele läbimurdele rentnike sekka aitas kaasa tööik, et paljudele mõisnikele valmistis raskusi teotööst loobumine ja kohanemine moodsa aja olude ning nõuetega. Muutunud oludes eelistati mõisad välja rentida. Liivimaa Läti osas 1860. aastate teisel poolel rendimõisate arv kümnendi algusega võrreldes kahekordistus.⁹

⁴ Koos käsitlesid neid ka kaasaegsed, samuti esindas nende huve sama selts, 1862. a. asutatud Liivimaa valitsejate ja rentnike abistamise selts.

⁵ K. Lust, T. Tärna. Pärisperemees ja pärisõnne; K. Lust, T. Tärna. Valdade iseseisvumise raske algus: valla-kirjutajad 1866–1891. – Tuna 2021, nr. 3, lk. 10–32.

⁶ Nt. geodeet ja astronoom, kindral K. F. Tenner (1783–1860), kirjamees C. R. Faehlmann (1798–1850), põllumajandusteadlane J. Johnson (1806–1865) jt. Filoloog ja kultuuritegelane D. H. Jürgenson (1804–1841) sündis Vasalemmas mõisakingspa (pärisorja) pojana, kuid isast sai peagi mõisavalitseja. Lätlastest tuleb kindlasti nimetada J. Cimzet (1814–1881).

⁷ T. U. Raun. Estonia and the Estonians. Stanford: Hoover Institution Press: Stanford University, 1991, 2. tr., lk. 68.

⁸ G. H. Schlingensiepen. Der Strukturwandel des baltischen Adels in der Zeit vor dem Ersten Weltkrieg. Marburg/Lahn: Johann Gottfried Herder-Institut, 1959, lk. 81; H. Whelan. Adaptig to modernity. Family, caste and capitalism among the Baltic German nobility. Köln: Böhlau, 1999, lk. 306, allmärkus nr. 83. M. Kozin toob samad proportsioonid 19. sajandi lõpu kohta (M. Kozin. Očerki èkonomičeskoj istorii Latvii. Riga, 1972, lk. 298). Ka 1866. a. ankeetküsitluse järgi oli Lõuna-Eestis kolmandik mõisaid rendil: T. Rosenberg. Lõuna-Eesti mõisate üleminekust palgatööjõu kasutamisele 1866. aasta ringküsitluste andmeil. – ENSV TA toimetised. Ühiskonnateadused 1976, nr. 3, lk. 267.

⁹ M. Kozin. Očerki èkonomičeskoj istorii Latvii, lk. 33.

Opmanid ja rendihärrad kirjasõnas ja rahvapärimeses

Mõisa ja talu suhete ümberkujunemise tuules arvukaks muutunud talupojapäritolu mõisavalitsejad ja -rentnikud on tagaplaanil nii meie ajaloo üld- kui ka erikäsitlustes. Eesti ajalookirjutus vaatab kõnealuselt elemendist mööda ilmselt seetõttu, et pahahti oli tegemist rahvuslikust ülesehitustööst eemal seisnud kadakatega. Üldlevinud arvamuse järgi olid nad talurahvast eraldunud ja alid saksastumisele. Saksastumist tauninud kaasaegne publitsistika ja ilukirjandus pilkasid kadakaid kurjalt nende upsakuse, peenutsemise ja eesti-saksa segakeele pärast.¹⁰ Mihkel Martna sõnul puudus neil ka elujõud ja edasipüüdlikkus.¹¹

Mõisavalitsejate tähenduse üle on arutlenud baltisaksa kultuuri uurija Ulrike Plath, kelle huvi keskmes seisab aga pärisorjuse aeg.¹² Eeskätt on teda paelunud transkultuurilised põimingud ehk mõisavalitseja kui vahendaja roll härra ja mõisarahva ning (saksakeelse) kirjaliku ja (eestikeelse) suulise kultuuri vahel.

Mõisavalitsejate ettevalmistusest ja töövõimalustest 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses annab ülevaate Tiiu Päss.¹³ Ta näitab ametirühma sisemist hierarhiat, nõutava haridustee ning palgatingimuste ebakõla, raskusi töö leidmisel ja tutvuste ning sidemete rolli selles, ebatervet konkurentsi vähemharitute, ent madalama palgaga leppivate valitsejate ning eeskujuliku väljaõppe ja põhjaliku praktikaga põlluametnike vahel. 20. sajandi algul eristati valitsejate puhul selgelt alamatest ja kõrgemast seisusest noormehi nende rahvusliku ja sotsiaalse päritolu ning haridustee põhjal.

Ajalookirjutuses peaaegu unustatud opmani kuju on meie ajaloomälu põlistanud eestikeelne ilukirjandus ja pärimus, kus ta esineb sõltumata rahvuslikust päritolust enamasti negatiivse tegelasena. Mõisateo ja mõisnike kodukariõiguse valitsemise ajal kuulus ta koos kubjaste ja kiltritega „kõige tooremate ja hirksamate inimeste“ sekka maakeral.¹⁴ Rahva mälus olid opmanid peaaegu eranditult kurjad, jõhkrad ja tigidad. Valitseja lähenemist kuuldes „põgenesid lapsedki ahju taha peitu“. Usuti, et talupoegade peksmine ja nende karjete kuulmine valmistasid mõisavalitsejale lõbu.¹⁵ Nii oli ka eestlasest valitseja „kui timukas oma suguvendade vastu“.¹⁶ F. R. Kreutzwald kirjutas, et just eesti soost mõisavalitsejad ja rentnikud olid kõige hullemad rõhujad.¹⁷ Ka ilukirjanduses seostub opman peksu ja ohetega.¹⁸ Talurahvale pealesunnitud austuse ühelt poolt ja opmani minapildi teiselt poolt võtab irooniliselt kokku Juhan Weitzenbergi „Vana hopmani nutulaul“: „See wald on kui üks riigike, / Kus mina olin würstike. / Siin igaüks mind austas / Ning alandlikult teretas, / Ka minu kintsu silitas, / Pai hopmanniks mind nimetas.“¹⁹

¹⁰ E. Jansen. Eestlane muutuvajas, lk. 354–355.

¹¹ M. Martna. Küllast. Tallinn, 1914, lk. 85–90.

¹² U. Plath. Stille im „Haus“. Hausvater, Verwalter und transnationale Gesellung auf dem baltischen Gutshof zwischen 1750 und 1850. – I. Schmidt-Voges. Ehe. Haus. Familie. Strategien und Inszenierungen häuslichen Lebens 1750–1850. Köln: Böhlau, 2010, lk. 179–207.

¹³ T. Päss. Eesti- ja Liivimaa mõisavalitsejad 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul. Peaseminaritöö. Tartu, 1994. Juh. T. Rosenberg (käsikiri FLAJ raamatukogus).

¹⁴ Tsiteeritud Kambja kihelkonnast kogutud ajaloolise traditsiooni põhjal (EKLA, f. 199, A.A.S. stip ar 31). Vt. ka Torma EKLA, f. 199, m. 43. Lõuna-Eestis on vähe kihelkondi, mille pärimuses ei oleks juttu hirmust opmanite peksu ees <https://muuseum.rapina.ee/rapinast-louna-estii-parimuse-portaalis>. Vt. ka H. Kruus. Sajand lõppes, teine algas. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1964, lk. 159.

¹⁵ EKLA, f. 199, A.A.S. stip ar 32, 38, 42, 51, 52; EKLA, f. 200, EKS stip ar, m. 8:5, 13:2, 14:2, 27. Ajalooline pärimus Eesti Kultuuriloolise Arhiivi kogudest <https://folklore.ee/pubte/ajaloolist/>

¹⁶ EKLA, f. 199, A.A.S. stip ar 33.

¹⁷ Kreutzwald Yrjo-Koskinenile, 23.08.1866. – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. IV. Kirjad G. Schultz-Bertramile ja teistele 1859–1874. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959, lk. 380.

¹⁸ A. H. Tammsaare. Elu ja armastus. Tallinn: Ühiselu, 1966, lk. 101. Vt. J. Liivi, E. Vilde, J. Peegli jt. proosat.

¹⁹ Wana hopmanni Nutu-laul Mõisawalitsust käest ära andes. Jürripäewal 1861, Tartu, 1864. Prototüübiks oli Alatskivi valitseja J. Siffzow.

Mõisavalitsejad ja -rentnikud on pärinud tähelepanu ka mälestuskirjanduses. Nii mõnigi esimese põlvkonna haritlane oli võrsunud mõisakeskkonnast ja mitmel juhul oli valitsejaks või rentnikuks kas tema pereliige või -tuttav, mõnikord ka autor ise.²⁰ Neil puhkudel saab valitsejatele ja rentnikele tavaliselt osaks kirjutajate imetus, ehkki näiteks Eduard Vilde jääb vaoshoituks ja kahjuks ka väga napolisõnaliseks.²¹ Tollaste olude mõistmise seisukohalt on tähelepanu vääriv kirjaniku väide, et tema mitmes mõisas valitsejana töötanud isa Jüri hoidis enese käed piinlikult puhtad ega varastanud mõisa tagant, mis oli mõisa „varahoidja“ kohta vististi haruldane nähtus.²² Kolm aastat Vastse-Nõo mõisa valitsejana töötanud Märt Mitt peab end tegusaks valitsejaks ning kirub pikalt-laialt mõisaapeksu. Enne kodukari kaotamist olnud opmani amet „pool-timuka amet“ ning nagu teisedki mõisasundijad olnud nad enamasti verejanulised tööinimeste nüpeldajad.²³

Panegüürika ere näide pärineb Karl August Hindreylt, kelle lapsepõlv möödus Abja mõisa kadaklikus õhkkonnas ning kelle parim mängukaaslane oli mõisniku poeg. Enesetunnetuselt oli Hindrey esialgu baltisakslane. Hindrey kirjeldab Abja valitsejahärrat Hermann Krugi, kes oli tema emapoolne kauge sugulane ning hea peretuttav, peene inimesena, kelle „haruldaset valitud saksa keeles“ koostatud kirjad olid „stiili poolest suurte klassikute eeskujule toetudes“ hiilgavad ning pälvisid sõprade imetluse.²⁴ Karl Ipsbergil jagub oma hõimlase, pool sajandit Luke mõisat pidanud Märt Johansoniga kohta vaid imetlussõnu: ta olnud üks toredamaid tolle-aegseid eesti põllumehi, kellest ümbruskonnas väga lugu peeti.²⁵ Tartus polevat leidunud vist ühtegi inimest, kes vana Luke Johansoniga ei tundnud ja oma hobusekasvatusega olnud ta tuntud ka väljaspool Eestit, näiteks Peterburis. Tagasihoidlikku sotsiaalset päritolu ning sugulaste juures veskis üles kasvanud Artur Adson soovust pilkab Sänna mõisa osavat valitsejat, Tartumaalt puupaljana tulnud selli, kes esmalt möldri ametis varastas veskilistelt ja hiljem valitsejana tüssas oma isandat, upitades end lõpuks Rõuge mõisa rentnikuks. „Sellike“ olevat tahtnud Võrumaal rikkaks saada, aga kuna „tehinguteosavusega“ ei seltsinud kutselist suurmaapidamise oskust, läks tema mõisapidamine kiirelt allamäge ning „kehvus“ vaatas „aknast ja vaesus uksestki sisse“.²⁶ Ehkki algul puruvaesed, olnud kogu pere ikkagi marukadaklik.

Baltisakslaste mälestustes mainitakse talupojaseisusest mõisavalitsejaid heal juhul möödaminnes ning ilukirjanduses sobisid nad pelgalt poolsakslaste koomilisse rolli, kus neid tõgati tahumatute maneeride, jultumuse, lõbujanu, õgardluse ja puuduliku saksa keele oskuse pärast.²⁷ Üldpildist eristub Hedda von Schmidti romaan „Pesamuna“, milles eestlasest mõisavalitseja Ernst Wald tunnistab end sakslaseks ning võidab aadlipreili südame täiuslike iseloomuomaduste ja teadmiste, ilusa välimuse ning heade maneeridega.²⁸

²⁰ E.-J. Kuusik. Mälestusi ja mõtisklusi. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2011; A. Jürgenstein. Minu mälestused, I–II, Tallinn: Eesti Päevaleht: Akadeemia, 2011; L. Suburg. Suburgi perekonna elulugu. – *idem*. Kogutud kirjatööd. Tallinn: Eesti Raamat, 2002.

²¹ E. Vilde. Katked minu elust. – Artikleid ja kirju. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1957.

²² E. Vilde. Katked minu elust, lk. 421.

²³ Vaba Maa, 28.12.1932, 29.12.1932.

²⁴ K. A. Hindrey. Minu elukroonika I–III. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010, lk. 34–36, 38, 40. H. Krugi hea sõber A. Kitzberg meenutab, et valitseja tundis hästi kohtukeelt: A. Kitzberg. Ühe vana „tuuletallaja“ noorpõlve mälestused. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010, lk. 130–134.

²⁵ Algul valitsejana, seejärel rentnikuna: K. Ipsberg. Ühe sirge mehe elukäik. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010, lk. 64.

²⁶ A. Adson. Kadunud maailm. Toronto: Orto, 1954, lk. 162–165.

²⁷ E. v. Stackelberg. Ühe baltlase võitlustee. Tallinn: Eesti Päevaleht: Akadeemia, 2010, lk. 164; H. Keyserling. Reise durch die Zeit. Innsbruck, 1948; V. Abrams. „Mehr nurrige Gesicht“. Vier Gedichte in estnischem Halbdeutsch aus einer karnevalischen Umbruchzeit. Tartu: Tartu Ülikool, 2007, lk. 70–79. Hea sõnaga meenutab valitsejat E. von Dellingshausen. Kodumaa teenistuses: Eestimaa rüütelkonna peamehe mälestused. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2011, lk. 182.

²⁸ L. Lukas. Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2006, lk. 264–265.

Tee mõisa

19. sajandi esimese poole Balti maa-aadlikud polnud küll jõudeelu elavad härrasmehed, kes oma majapidamise täielikult valitseja hooleks jätsid, ent teoorjuse ajal ohjasid seda enamasti siiski rentnikud või valitsejad.²⁹ Suurpõllumehe-ettevõtja tüüpi ja agronoomia alal haritud mõisaomanikud hakkasid rohkem tooni andma sajandi teisel poolel.³⁰ Liivimaal edenes kaubaline suurpõllundus kiiremini kui Eestimaal, kus mõisnike huvi oma majapidamise arendamise vastu suurenes alles pärast 1870-ndaid, kui Venemaaga loodud raudteeühendus parandas turustamisvõimalusi ja tõstis tootmise tulukust.³¹

Käsikäes mõisamajanduse moderniseerimise ning teotöö³² ja kodukari kaotamisega teisesen ka mõisavalitseja roll. Teenistuses viibiva isanda kohapealsest asemikust või mõisasundijast, kes hädapärastel lugeda ja kirjutada oskas³³ ning sõnakuulmatuid talupoegi karmilt karistada lasi, sai ajapikku paljuharulise ettevõtte ülevaataja ja „varahoidja“, kes kamandas palgalisi ning korraldas jooksvaid majandusasju. Muutused toimusid mõisati ja piirkonniti eri ajal ning 1860.–1880. aastail leidis edumeelsete põlluametnike kõrval jätkuvalt arvukalt ka kupja või järelevaataja ülesandeid täitvaid valitsejaid, kelle puhul mõisnik ei oodanudki enam, kui et nad tema juhtnõore järgiksid, aadliperega viisakalt käituksid ning kõrtsis külarahva seltsis aega ei viidaks.³⁴ Kui valitseja täitis mõisniku asemikuna ka mõisapolitsei funktsioone, tähendas see tihedat suhtlust kohtute ja politseiasutustega. Seisusuhkete balti aadlike suhtumine valitsejaisse jäi pikaks ajaks alavääristavaks. Veel 1870. aastatel kohtab mõisnike kurtmisi, et valitsejate asjatundmatuse tõttu ei edenevat karjamajandus ega teised ümberkorraldused.³⁵ Valitsejad omakorda nurisesid vähese respekti, tarberiistana kohtlemise ja madala palga üle.³⁶

Mälestuskirjanduses talletatud napid seigad lubavad arvata, et 19. sajandi esimesel poolel ei oodanud valitsejat otsiv mõisnik talupoisilt enam, kui et too jääks härrastele positiivselt silma, oskaks natuke kirjutada-rehkendada ning oleks mõisateenistuse käigus saksa keelt kõnelema ja lugema õppinud.³⁷ Mõisamajanduse ümberkorralduste käigus mõisnike nõudmised valitsejakandidaadile aga kasvasid ning kogemusi ja põllumajanduslikke teadmisi hakati kõrgemalt hindama. Tollastes töötsemise ja -pakkumise kuulutustes oodati mõisavalitsejaks pürgijalt, et ta oleks noor, usaldusväärne, kogenud, tugev teoorias ja praktikas, heade adjustaatidega, tunneks kohalikke olusid ja oskaks maarahva keelt ning omaks kirjutajatöö kogemust.³⁸ Mõni töötaja tõstis enda tugevusena esile õpinguid (välis-

²⁹ Livländische Gouvernements-Zeitung (= LGZ), 15.05.1863.

³⁰ E. Jansen. Eestlane muutub ajas, lk. 224.

³¹ Samas; E. v. Dellingshausen. Kodumaa teenistuses. Eestimaa Rüütelkonna peamehe mälestused. Tallinn: Olion, 1994, lk. 16.

³² Põhja-Eestis ja Saaremaal kestis teotöö edasi ka pärast selle ametlikku kaotamist.

³³ A. Hohleisel. Der landische deutsche Mittelstand. – Sozialgeschichte der baltischen Deutschen. Hrsg. W. Schlau, Köln: Mare Balticum, 1997, lk. 218.

³⁴ Nt. RA, EAA.919.1.234, C. Seeger kreisikohtule, 17.11.1869. N. von Esseni ja F. Kusmanovi 1865. a. lepingu järgi oli Mäksa ja Poka mõisa valitseja ainus ülesanne „kõiges järgida von Esseni huve“ (RA, EAA.1411.1.144). Sellises sõnastuses lepingud näitavad, et valitsejad polnud iseseisvad, vaid oma isanda käsutäitjad. Ka J. Neissarile 2.06.1883 hea adjustaadi kirjutatud Tähtvere mõisa volinik rõhutas, et valitseja Neissar on teeninud 1876–1883 „tema kontrolli all“ (RA, EAA.923.1.6006).

³⁵ Baltische Wochenschrift für Landwirtschaft (= BW), 23.12.1870, nr. 52 lisa, lk. 689–691; 9.01.1875, nr. 1, lk. 5–7.

³⁶ LGZ, 15.05.1863.

³⁷ H. Rosenthal. Eesti rahva kultuuripüüdlused ühe inim põlve vältel: mälestusi aastatest 1869–1900. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010, lk. 21–22; L. Suburg. Suburgi perekonna elulugu, lk. 324, 328; E. Vilde. Katked minu elust, lk. 419; E.-J. Kuusik. Mälestusi, lk. 13. J. W. L. Luce räägib oma „Sarema Jutto ramatus“ (Tallinn, 1843, lk. 166–175) Lepiku Jaani Juhani, kes härra kõrval rohkem õppis kui härra ise ja sai ühe sellesama härra mõisa valitsejaks. Vt. ka A. A. Igelström. Erinnerungen des Grafen Alexander Archibald Igelström. – Baltische Hefte. Bd. 16. Hannover-Döhren: Hirschheydt, 1970, lk. 140). Sama muusrit võib kohata ka rahvapärimeses <https://foklore.ee/pubte/ajaloolist/hargla/> (viimati vaadatud 3.08.2022).

³⁸ LGZ, 17.09.1862; 9.11.1862; 26.02.1864; 26.11.1865; Rigasche Zeitung, 9.12.1871.

maal).³⁹ Mõisamajandite arengu vaatevinklist oleks huvitav jälgida, kelle palkasid valitsejaks suurpõllumees-ettevõtja tüüpi mõisnikud või ei kasutanudki nad valitseja teeneid. Kas nad võtsid valitsejaks mõisatöölise sundija või hoopis väljaõppinud põllundusspetsialisti?⁴⁰

Mõisavalitseja amet sobis ka aadlinoorukile, olgu siis kodumõisas, -kubermangus või Vene sisekubermangudes, kuid kõrgemast seisusest meeste jaoks polnud tegemist karjääri kõrgpunktiga.⁴¹ Näiteks alustas väljapaistev suurpõllumees Gustav von Rathlef praktikandina Hellenurmes Alexander von Middendorffi käe all, jätkas oma onu mõisas valitsejana ning viimase surma järel tõusis juba rentnikuks.⁴² Seejärel soetas ta Tammistu ja Kaarli rüütlimõisa ning võttis nende majapidamise juhtimise ja ümberkorraldamise enda kätte. Eestlaste ja sakslaste kõrval leidis Lõuna-Eestis valitsejate seas ka lätlasi, taanlasi, venelasi jt.

19. sajandi viimastel kümnenditel eeldati valitsejakandidaadilt väljaõpet mõisas, mis vältas aasta või mitu ning oli kulukas.⁴³ Mõni koolitaja leppis siiski ka tagasihoidliku kostirahaga, mis ei ületanud ka 1870. aastail 150 rubla aastas.⁴⁴ Õppida oli võimalik nii kodulähedases mõisas kui ka tuntud õpikeskustes.⁴⁵ Kuigi enamasti nõuti selle eest krõbedat õppemaksu, polnud haruldane seegi, et mõisnik lubas hakkajale noormehel tasuta õpet. August Kitzberg ja Jakob Liiv kinnitavad oma mälestustes nagu ühest suust, et nad oleksid võinud hõlpsasti mõisateenistusse saada. Kitzberg kirjutab: „Parun tegi mulle pakkumise kellegi tema sugulase juure Tallinnamaale põllupidamist (mõisavalitseja ametit) õppima minna. Ja veel nii, et pääle prii ülespidamise väikese palga pidin saama, kuna harilikult niisugusel korral õpilased aastas mitusada rubla juure maksma pidid. Parun ütles mulle ette, et sugulane on vali ja täpipäalne mees, kellega ainult truu kohusetäitmise juures kerge läbi saada, – jõuan ma aga säääl kolm aastat vastu pidada võin julge olla, et selle mehe hulga mõisate pääl kohe valitseja koha saan.“⁴⁶ Üsna sarnast juttu kuulis ka Uniküla mõisarentniku Lilienthali juures kirjutajana tööle asunud Liiv: „Õppige minu juures aasta põllumajandust ja olge mõni aeg mõnes suuremas mõisas, kus viinavabrikuga ja kirjadega tutvute, siis võite siin või Venemaal koha saada.“⁴⁷

1860.–1880. aastatel esile kerkinud talupojapäritolu mõisavalitsejate kooliharidus piirdus parimal juhul kreiskooliga. Sellele järgnes väljaõpe ühes või mitmes mõisas.⁴⁸ Oma aja kohta palju koolitatud mõisavalitseja oli Friedrich Post (1846–1901), piimarentniku poeg Tartumaalt Kavastust.⁴⁹ Pärast kaht klassi kreiskoolis õppis ta mõisamajapidamist Adaveres, kust siirdus paari aasta pärast von Rickhofi juurde Sootaga mõisa. Kaks aastat hiljem sai ta mõisavalitsejaks Paluperal ning liikus juba kolme aasta möödudes edasi samasse ametisse

³⁹ LGZ, 20.01.1864; 7.12.1877.

⁴⁰ Esmapilgul näikse vajadused olnud erinevad. Vana-Kuuste mõisnik August von Sivers vajas sundijat: RA, EAA.1255.1.500 pag.-ta (1854. a.); samuti Kastre Nikolai von Essen (vt. viide nr. 34). Visusti Eduard von Oettingen, Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi president 1882–1900, palkas raamatupidaja (RA, EAA.1389.1.180). Hellenurme von Middendorff võttis enda juurde praktikante. Otto von Grünewaldt toetus Taani päritolu põllundusspetsialistile.

⁴¹ W. von Wistinghausen. Pilte minu lähemast ümbrusest. Tallinn: Avita, 1995, lk. 88; E. v. Dellingshausen. Kodumaa teenistuses, lk. 75–76, 90.

⁴² Kännivaod, lk. 45–46.

⁴³ A. Kitzberg. Ühe vana „tuuletallaja“ noorpõlve mälestused, lk. 102–103; E. Vilde. Katked minu elust, lk. 427.

⁴⁴ RA, EAA.923.1.2671, J. Neissar Tartumaa 2. kihelkonnakohtule, 13.02.1879. Koonga E. Raudith küsis õppe eest 1860. aastatel 150 rubla aastas (RA, EAA.915.1.4719, l. 12–14, E. Raudith Pärnu maakohtule, 27.05.1872).

⁴⁵ Nt. Kaagjärve mõisas jagas teadmisi 1868–1910 valitsejana töötanud Paul Semel (Der baltische Güterbeamte. Nr. 8, 11.07.1918, lk. 69; BW, 21.04.1910, lk. 157). Valga lähedal Karula mõisas tegutses Saksimaalt pärit rentnik Eduard Zencker, kelle juures õppis sadu Liivimaa põllumehi (Neue Dörptsche Zeitung, 4.01.1889). Õpikohtade asjus anti selgust ka trükistes, nt.: Juhatus, mill teel ja kus võimalik on mõisa valitsejateks, aiapidajateks, juustu meistriteks, raudtee meistriteks, massinistiteks, konduktoriteks, trükimeistriteks ja tehnikerideks õppida. Jurjev, 1895.

⁴⁶ A. Kitzberg. Ühe vana „tuuletallaja“ noorpõlve mälestused, lk. 102–103.

⁴⁷ J. Liiv. Elu ja mälestusi. Tartu: Ilmamaa, 2016, lk. 84

⁴⁸ E.-J. Kuusik. Mälestusi ja mõtisklusi, lk. 15–17; Lõuna-Eesti, 26.04.1935; Kaja, 26.04.1935.

⁴⁹ RA, EAA.3148.1.132, l. 52–53; RA, EAA.3148.1.230, l. 53–54.

Hellenurmele A. von Middendorffi juurde.⁵⁰ Erandjuhul oli talupojana sündinud mõisavalitsejal ka kõrgharidus, nagu näiteks Riia polütehnikumi lõpetanud Tõstamaa mõisa valitsejal Jakob Tootsil (1848–1919).⁵¹

Valitsejaks saadi enamasti kahekümnendates või varastes kolmekümnendates aastates. Isikliku tubliduse, väljaõppe ja varasema töökogemuse kõrval mängisid rolli ka peresidemed ja tutvused. Näiteks Pala mõisas kirjutajana leiba teeninud Eduard Kuusik sai valitsejaks Tormas, kuna tema leivaisa von Stryk oli teda soovitanud Torma mõisa rentnikule Anshützile.⁵² Adam Petersoni (1838–1918) õpinguid Viljandi ja Pärnu kreiskoolis toetasid tema onud Martin Strahlberg ja Jakob Zwiebelberg. 1858. aastal kreiskoolist lahkunud nooruki võttis enda juurde valitsejaks Strahlberg, sel ajal Võlla riigimõisa rentnik. Kolm aastat hiljem, 1861. aastal, suundus Peterson valitsejaks sama onu poolt rendile võetud Laiksaare mõisa.⁵³ Ilmatsalu kääbusmõisa rentniku Andreas Vindti juures töötas valitsejana tema õemees Andreas Sarfels.⁵⁴ Leebiku rentnik Märt Jacoby võttis kosti ja peavarju eest valitsejaks oma õemehe, pankrotistunud Abja talumehe Jaan Juure.⁵⁵

Talupojaseisusest meeste teed mõisavalitsejaks sillutasid nii ameti kehvapoolne maine sakste silmis kui ka palk, mis saksakeelsel tööjõuturul polnud kuigi ahvatlev. Kaasa aitasid ka talupoegade kasvanud ettevõtlikkus ja ärivaim, parem haridus ning mõisakirjutaja või raamatupidajana omandatud teadmised.⁵⁶ Samuti võis valitsejakarjääri kasuks otsustada mõni karjamõisa rentnik või vallakoolmeister.⁵⁷

Matsisoost mõisavalitsejate sotsiaalne päritolu oli kirju. Perepoegade⁵⁸ kõrval leidus arvukalt neid, kelle puhul isa amet ilmselgelt soodustas mõisakarjääri ning kes said äritegemise algtõed või vähemasti soovi äri ajama hakata juba kodust kaasa. Selliste ametite hulka kuulusid kõrtsmik,⁵⁹ mölder,⁶⁰ kubjas,⁶¹ aidamees,⁶² opman,⁶³ opman ja piimarentnik⁶⁴ ja

⁵⁰ RA, EAA.451.1.974, l. 18–19, Võru sillakohtu protokoll, 13.08.1882.

⁵¹ Sights of the parish of Tõstamaa. https://parnu.ee/OV/TostamaaOV/Trykised/Sights_of_the_Parish_of_Tostamaa.pdf (viimati vaadatud 11.08.2022).

⁵² E.-J. Kuusik. Mälestusi ja mõtisklusi, lk. 17–18.

⁵³ RA, EAA.929.1.3568, Pärnumaa I. kihelkonnakohtu protokoll, 21.04.1863.

⁵⁴ RA, EAA.1259.1.308, l. 2–3.

⁵⁵ RA, EAA.934.1.554, J. Juure ja M. Jacoby kohtuvaidlus, 1887.

⁵⁶ Kirjutaja või raamatupidajana alustasid nt. Juhan Neissar (RA, EAA.924.1.4167); Georg Jürvetson (RA, EAA.1263.1.407, l. 4; RA, EAA.1271.1.18, l. 5; RA, EAA.3172.1.89, pag.-ta); Tavid Margk (RA, EAA.3172.2.6, l. 59–60); Peeter Tauts (RA, EAA.1264.1.242, pag.-ta); Johan Köhnberg (RA, EAA.1290.1.518, lk. 228–229); Jaan (Johan) Bock (RA, EAA.1267.1.279, pag.-ta); Aleksander Rose (Postimees, 6.08.1895).

⁵⁷ Nt. Karl Rosenthal (RA, EAA.3257.1.2170, l. 31; EAA.3257.1.2159, l. 1). Cimze seminari lõpetanud Otto Ruut (snd. 1869) alustas 18-aastasena koolmeistrina Koorkülas, kuid pärast kaht aastat otsustas palgaolude tõttu õppida ümber mõisavalitsejaks: Lõuna-Eesti, 23.10.1935.

⁵⁸ Jakob Zwiebelberg (Vor- und Nachfahren, lk. 19, 26); J. Köhnberg (RA, EAA.3149.2.31.280p–281); T. Margk (RA, EAA.3172.1.3, l. 22p); G. Jürvetson (RA, EAA.1282.2.6, l. 21p–22, RA, EAA.1282.1.365, pag.-ta); Ain Sööt (RA, EAA.1264.2.3, l. 126p–127; RA, EAA.1264.1.247, l. 22–23); Karl Käppa (RA, EAA.1264.2.3, l. 50p–51); Mart Pauman (Martin Baumann) (RA, EAA.2434.1.10, l. 15p–16); Jaan Sarri (RA, EAA.1275.1.104, l. 10p); Märt Jacoby (RA, EAA.1275.1.114, l. 7); Adam Peterson (RA, EAA.1286.1.69, l. 7p–8); Peter Heinrichson (RA, EAA.1865.3.213/1, l. 74p–75); Märt Johanson (RA, EAA.1269.1.784, l. 23); A. Vindt (RA, EAA.1264.2.3, l. 29p); Andres Grünberg (Kaja, 26.04.1935).

⁵⁹ Karel Sauk (RA, EAA.3147.1.20, l. 41p–42); Carl Frühling (RA, EAA.3148.1.22, l. 48p); August Jungmann (RA, EAA.3148.1.131, l. 184).

⁶⁰ Karl Fischer (elk.8.0.73, lk. 16); Georg Ivask (RA, EAA.1287.1.278, pag.-ta); Carl Palsa (RA, EAA.3172.1.83, pag.-ta). T. Margki isa oli hilisemas eas mölder: RA, EAA.918.1.3269.

⁶¹ Friedrich ja Anton Tarrask (RA, EAA.3172.1.83, pag.-ta); Villem Raudsepp (RA, EAA.1267.1.64, l. 6).

⁶² Vorbuse mõisa valitseja Karl Oskar Eglon (RA, EAA.1290.1.490, pag.-ta; RA, EAA.1253.1.595, lk. 171–172); Hummuli mõisa valitseja Mihkel Pallon, RA, EAA.1299.1.166, lk. 359–360; RA, EAA.1264.1.231, pag.-ta.

⁶³ Alexander Vogel (RA, EAA.1260.2.5, l. 91p–92; RA, EAA.1265.1.479, l. 33p–34; RA, EAA.2434.1.119, lk. 1562–1563).

⁶⁴ Juhan ja Jaan (Johannes) Rapp (RA, EAA.1865.3.256/3, l. 16p–17; RA, EAA.1267.1.291, lk. 606–607; RA, EAA.1267.1.50, l. 23p–24; RA, EAA.1267.1.46, l. 15p–16); Georg Bernakoff (RA, EAA.1263.1.403, l. 100).

karja- või rüütlimõisa rentnik.⁶⁵ Mõisalt kõrtse ja veskeid rendile võtnud talupoegade ning mõisnike vahel tekkisid esimesed tõelised rendisuhted eesti külas. Kõrtsmikke, möldreid ja mõisasundijaid nagu aidamees võib pidada eesti küla esimesteks äriimeesteks.

Isa ametite seas olid esindatud ka kutsar,⁶⁶ metsavaht,⁶⁷ metsaülem,⁶⁸ koolmeister⁶⁹ ja kõster-koolmeister.⁷⁰

Mõisaihalus ei olnud tundmatu ka rikaste maaomanike seas. Tarraskite pere jõukusele aluse pannud esiisa Madis Laats (1789–1878) oli esimene päriskoohaomanik Eestis. Madis jäi küll noorelt orvuks ja tema leseks jäänud emast sai kirikusant,⁷¹ ent ettevõtlikust poisist sai taluperemees Haaslaval.⁷² 1835. aastal ostis ta Kiidjärve mõisalt 10 000 rubla eest 71,32 taalri väärtuses talumaad ning ehitas nelja aasta pärast oma krundile 16 000 bankorubla eest Tikuta vesiveski (ill. 1).⁷³ Selleks ajaks oli ta mitmel pool rentnikuks, olles „energiliselt“ raha teeninud.⁷⁴ Veskipidamine oli mõisamonopol ning Laatsi pikalt kestnud kemplemine mõisaga veskipidamise õiguse üle näitab, et edu ei tarvitsenud tulla lihtsalt, ent kui veski jäi talumehe kätte, kindlustas see tema järeltulijatele muretu äraelamise.⁷⁵ Mitmete siinse loo tegelaste elukäiku süüvides ilmneb sama muster – veskis teenitud raha aitas kas veskimeestel endil või nende lastel *resp.* väimeestel elus hiljem hästi edasi jõuda ja mõisaid majandama asuda. Nii rentis ka Laats juba 1840. aastatel Võnnu kirikumõisa maid.⁷⁶

Madise väimehest Peter Tarraskist sai pärast teenistust kupjana päriskoohaomanik ja peakohtumees ning tema poegadest Friedrichist (snd. 1838) ja Antonist (snd. 1840) omakorda opanid.⁷⁷ Friedrich osutus Kiidjärvel nii edukaks, et teda kutsuti omade ringis rikkuse pärast „kuldonkliks“. ⁷⁸ Mõisarahva hulka tõusis ka Peteri tütar Emilie, kelle abikaasa Karl Sauk töötas eluõhtul mõisavalitsejana.⁷⁹ Kohalike mälestustes olid Laatsi tütrepojad Tarraskid „väga algupärase iseloomuga inimesed, ammuugi päriseks ostetud kohal üles kasvanud, vabades oludes, võrdlemisi hea haridusega põllumehed“ ning ühtlasi ka „lõbusad seltskonnainimesed ja suured isamaalased“.⁸⁰

Kui teel valitsejaks etendasid peamist rolli kontaktid mõisaga ja oskused, siis mõisa rendilevõtmiseks oli vaja ka kapitali, et tasuda tagatisraha ja poolaastarendi ettemaks ning soetada

⁶⁵ Voldemar Tarto (RA, EAA.1263.1.384, pag.-ta); Karl Vendt (RA, EAA.1259.1.321, l. 137p).

⁶⁶ J. Bock, Luke kutsari poeg, töötas valitsejana Vana-Piigandis ja pikemat aega Pöögles ning 1860-ndatel siirdus samasse ametisse Pihkva kubermangu (RA, EAA.1259.1.34, l. 22p–23; RA, EAA.1275.1.549, l. 43; RA, EAA.1267.1.279, pag.-ta; RA, EAA.915.1.3973).

⁶⁷ Krüüdneri mõisa valitseja Heinrich Keiver (RA, EAA.3147.1.181, l. 37–38).

⁶⁸ Friedrich Mandel (RA, EAA.3172.2.5, l. 377p).

⁶⁹ August ja Juhan Neissari isa Johan oli poiste sünnihetkel rätsep, kuid sai peagi Pärsti koolmeistriks (RA, EAA.1290.1.48, l. 19p–20; RA, EAA.1290.1.521, pag.-ta, RA, EAA.1290.1.525, l. 113; RA, EAA.1290.1.490, pag.-ta); Patküla valitseja Gustav Friedrich Stimm (RA, EAA.1256.1.659, l. 5; RA, EAA.3148.1.3, l. 23p–24). G. Tannebergi isa J. Mänd oli Tõikvere koolmeister (RA, EAA.1265.1.470, l. 15; RA, EAA.1265.1.478, l. 240p–241; RA, EAA.1265.1.67, l. 89p–90).

⁷⁰ H. Krug (RA, EAA.1275.1.107, l. 31; RA, EAA.1275.1.483, l. 18; RA, EAA.1275.1.197, l. 70).

⁷¹ RA, EAA.3172.1.98, l. 66p–67.

⁷² RA, EAA.3172.2.5, l. 403; RA, EAA.3172.2.7, l. 375p.

⁷³ RA, EAA.918.1.4768, RA, EAA.2054.1.1773. Kreisikohtu otsusega võeti Laatsilt 1835. a. koos taludega omandatud veskipidamise õigus ära ja mõis maksis talle 6000 bankorubla tagasi. Pärast seda võttis M. Laats veski 12 aastaks mõisalt rendile.

⁷⁴ EKLA, f. 199, m. 38. Võnnu kihelkonna Ahja, Rasina ja Vastse-Kuuste valdade ajalooline traditsioon https://folklore.ee/pubte/ajaloolist/vonnu_1/vonnu_1.html (viimati vaadatud 3.08.2022).

⁷⁵ RA, EAA.918.1.4768; RA, EAA.2381.1.1234, l. 481–487. Ametlikult vormistati ta veski omanikuks 1853. a.

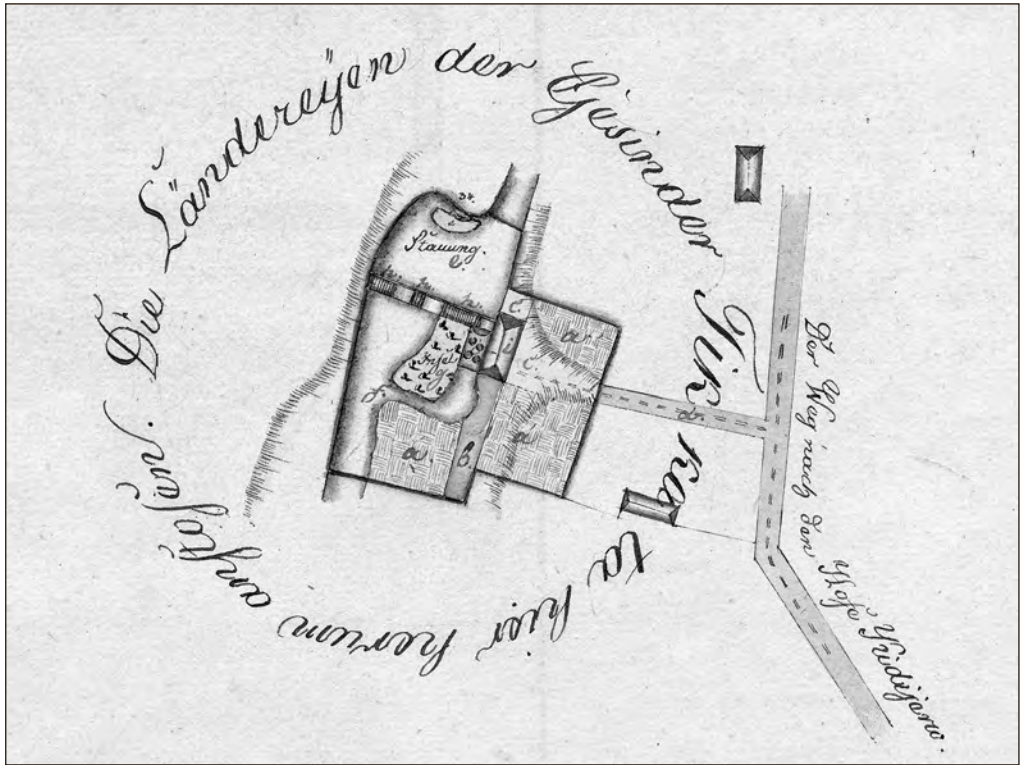
⁷⁶ RA, EAA.3172.1.90 (pag.-ta).

⁷⁷ Friedrich Vastse-Nõos ja Kiidjärvel (RA, EAA.918.1.7566; RA, EAA.918.1.6867; RA, EAA.918.1.14216); Anton Valgjärvel, Valgus jm. (RA, EAA.918.1.18829; RA, EAA.867.1.469).

⁷⁸ K. Ipsberg. Ühe sirge mehe elukäik, lk. 65.

⁷⁹ RA, EAA.3172.1.51, l. 65p–66.

⁸⁰ K. Ipsberg. Ühe sirge mehe elukäik, lk. 64–65.

Ill. 1. Eesti külatõusikute kasvulava, Madis Laatsi üles ehitatud Tikuta veskiveski Kiidjärvel 1840. a. kaardil. RA, EAA.918.1.4768

inventar. Tagatist raha oli seda kopsakam, mida suurem või paremas korras oli mõisapidamine. Kodijärve mõisa rendilepingu tagatiseks piisas nt. 500 rublast ja Taabri kroonumõisa puhul 1300 rublast; Haaslava mõisa eest tuli välja käia 3000, Vana-Põltsamaa eest 5000 ja Tähtvere eest 6000 rubla.⁸¹ Mõnel pool polnud tarvis inventari ise osta, see saadi mõisaga kaasa ja lepingu lõppedes tagastati mõisale. Kergem oli sihile jõuda seal, kus omanikku polnud kohal, kuna ta oli kas Vene riigi teenistuses või elas mõnes teises oma mõisas; samuti paigus, kus mõis oli jäänud lese või alaealiste pärijate eestkostjate valdusse. Seal, kus aadlipere kohapeal ei elanud, võis mõisakeskuse hoonetekompleksi olla tagasihoidlik ning härrastemaja lihtne puit- või kivihoone.

„Allam suggu tallupoeg“ (ill. 2) võis edu loota ka mõisa majandamisest kõrvale jäänud või sellele käega löönud härrade juures, kes olid mõnel juhul päris kergekäelised. Teisiti on raske seletada, miks Kodijärve mõisa omanik Arthur von Akermann usaldas mõisa Hans Lutsepale, kel polnud seljataga ei mõisakarjääri ega silme ees suurejoonelisi tulevikuvõid. ⁸² Illustratsioonina toodud Lutsepa 2. detsembri 1881 kiri härrale võiski olla nendevahelise kokkuleppe alus. Kogenematu ja saamatu rentniku asemele hiljem uut otsides läks Akermann kindla peale välja ja sõlmis lepingu oma „naabrimehe“ Peter Rivisega (ka Rives), kes oli Pangodi kroonumõisat pidanud juba tosinkond aastat.⁸³

⁸¹ RA, EAA.1348.2.73; RA, EAA.1386.1.16, l. 15–16, rendilepingud; RA, EAA.995.1.13351, Tartu rae protokoll, 16.04.1870; LGZ, 21.06.1878; RA, EAA.949.1.9097, Baltimaade riigivarade valitsuse eriuülesannetega ametnik sillakohtule, 20.08.1875; RA, EAA.995.1.11288a, advokaat Ruetz Tartu raele, 5.05.1878. Vt. ka RA, EAA.914.1.13043, Vana-Roosa mõisa rendileping, 20.06.1885 (kautsjon 5000 rubla, rentnik P. Lensin).

⁸² Pollist pärit H. Lutsepa elulugu on rekonstrueeritud personaal- ja meetrikaraamatute ning kohtutoimikute põhjal. Ta oli talurentnik mitmel pool.

⁸³ RA, EAA.1386.1.16, l. 15–16, rendileping Rivisega, 8.02.1885.

Mõisa Rentnimesi rauba nõue ehk Kontrakti tege-
mine

Ma palun mitte Herra rahaks panna, et minna üllam jaggutalla
pöög jülgen omma kirjaga, Herra ette astuda; ja pealegi mõisa paupal
teggema. Siiski olla se peale jülge: Et herra isgi 29^{ndal} Oktobril
Tartu O'feli peal minnaga on rõõksinud; ja nüüd tahhan seida
Täiesti selgeks teha.

1. Minna Hans Luffen, wõttan Kodijärve Mõisa, peris herra käest:
mõisa enneki kätte rendi peale nenda kui siin allamal kirjab.
2. Minna marjan mõisa renti: 1350 Rub.
3. Mõisa põld saab 9 jäos püetud, nenda et 2 põldu Rukis, ja 2
põldu kesas, ja 2 põldu Kistakinas; ja 3 põldu Tõu wiljas.
Perisherra lubbab Rentnirukile: 20 wakkamaad limu teha,
ja kartuhwõli; ni paljo kesja peale, kui Heral enne on olnud.
4. Et rentnirukil lubba on: Tõu wilja narne peäle, kartuhwõli ni paljo
teha, kui rentnirukil soowib.
5. Perisherra annab Rentnirukile puud; aho kütumise tarwis 50 sülde; ja
ka agga ni paljo kui tarwis lähhab; ja ka need puud mis mujale tarwis
lähhab nage wilja siise ja n. e. ja ka mõnni kassa. Kütupude tarwis:
Perisherra annab 3 me lihma nüdumise tarwis: 1000 Leiswad hiiu ja ka
rentnirukile puolt saab nuada 50 sülde puud wõetud.
6. Perisherra kätte jääb 2 kasse järwe kalla püüdmise õigus; agga
kolmandama järwe pullub rentnirukile ommale, sest ilma selliste ei wõi
mitte ellada.
Nenda saab miu kaup walmis: kui perisherra se jättab wilja ja ka
tehwale kahtmisi ma; sest et wakkama hind müüduki kalliks müü on;
tõ mehed on müüduki kallid; ja päälisid ka ni sammuti.
7. Mõisa rent saab nenda marjetud: (Esimene pool: 1 Aprilil)
(Teine pool: 1^{ndal} Detsembril)
Ja kantsjvon saab Herra pääw marjetud kui mõis saab wasta wõetud.
8. Perisherra lubbab mõisa kerge Ameriualiga, nenda et: täis wilja
seeme, ja karrid, ja hobused, ja keiw mu Immeriual.
9. Keiw need puunkõid saamad kaidetud: kui perisherra ei kula need aiaid, mis
üllamal on soowitud; Nenda kui puud et need paljo kallub: Moonamustik
ja karpide, piima rentnirukile, wix tahhaad saada.
10. Perisherra kätte jääb Mõisa Häärberri kerge Rotshuajaga; agga mis
maad kerge püüdega on rentnirukile pärratt.

III. 2. Aruküla valla talumehe Hans Lutsepa ja Kodijärve mõisniku „rendi kaup“, 2.12.1881.
RA, EAA.1386.1.16, l. 10–10p

Mõisarentnikuks saamisel mängisid oma osa nii stardipositsioon ehk vanemate staatus, varakus ja tugi kui ka rentnikuks püüdeleja isiklik ettevõtlikkus ja sidemed. Paljud talupoja-päritolu mõisarentnikud olid varem olnud kas möldrid, karjamõisa- või piimarentnikud või mõnes muus tulusas mõisaametis, eeskätt valitsejad. Rentnikuna proovisid kätt ka maamöötdjad ja apteekrid, kes aga sellest ametist enamasti kiirelt lahkusid.⁸⁴

Valitseja palgast algkapitali kokkusaamiseks ei piisanud, sellest hoolimata sai mõnest valitsejast rentnik vähem kui kümne aastaga.⁸⁵ Edasiliikumist samas mõisas soodustasid nii härraste usalduse võitmine⁸⁶ kui ka osav manipuleerimine olukorras, kus sobivaid rentnikukandidaate nappis. Algakapitali oli võimalik hankida laenu abil, aga ka n.-ö. kõrvaltuludest. Mammona kokkuajamisest ja sahkerdamisest isanda selja taga on juttu nii eesti kui ka baltisaksa kirjanduses.⁸⁷ A. Adson pajatab oma minevikulugudes, kuidas Sanna mõisas, kus mõisnik oma majapidamisel suurt silma peal ei pidanud, valitseja vabalt oma huve jälgis ning „püsti rikkaks“ läks.⁸⁸ Valitsejaamet olnud nii tulus, et kui uus omanik von zur Mühlen ta vallandas, rentis ta endale Rõuge mõisa, makstes von Samsonilt ostetud inventari – karja, hobused, põllutööriistad ja masinad – kõik puhtas rahas kinni.

Rannus köstrina töötanud Jakob Zwiebelberg (1804–1886)⁸⁹ hakanud perepärimuse järgi mõisa rentimisele mõtlema pärast isa pärandi kättesaamist. On kaheldav, kas taluperemehest isa 1840. aastal nii suure päranduse maha jättis. Tuge – kas või laenu kujul – võis pigem tulla abikaasa Anna kaudu, kes oli Jakobi kunagiste leivavanemate, Vändra von Ditmarite kasutütar ja võib-olla ka pojatütar (poja sohilaps). Esmalt sai Zwiebelberg 1840. aastate keskel Arussaare ja seejärel 1850. aastatel Kõo kroonumõisa rentnikuks.⁹⁰ Kõos olevat ta pannud aluse oma päratule rikkusele, mis võimaldas kokku osta nii talumaid kui viimaks 1870. aastal omandada ka Loopre rüütlimõisa. Krõösuseks sai ka Kabala mõisa Saeveski talu rentniku poeg Jaan Kuldkepp (1827–1901).⁹¹ Nooruses mõisakärneri ametit pidanud Jaan tegutses 1860. aastail mitme Viljandi ümbruse mõisa piimarentnikuna, turustades oma toodetud võid ja juustu Riiani välja.⁹² 1868. aastal omandas ta Taevere kroonumõisa rendiõigused.⁹³ Väidetavalt andnud osa algkapitali Ado Kurrikoff (1828–1899). Kontrahti tegi aga Kuldkepp ja Kurrikoffist sai (formaalselt) valitseja. Kurrikoff oli varem olnud talu- ning seejärel karjamõisa ja kõrtsi rentnik. Neis ameteis oleks ta järglaste sõnul „nälga“ jäänud, kui ta mitte „kauplemise“ (liigkasuvõtmise) ja vooris käimisega poleks lisa teenima hakanud.⁹⁴ Erinevate äridega löi ta

⁸⁴ Apteeker oli Alexander Linde (snd. 1840), kes rentis 1865 Vana-Vändra mõisa (RA, EAA.919.1.6325). Maamöötdja J. Schlossmann (RA, EAA.923.1.694, Tartumaa 2. kihelkonnakohtu protokoll, 18.02.1872; RA, EAA.923.1.702, mõisavalitseja Gerber Tartumaa 2. kihelkonnakohtule, 14.05.1873). Ametitest olid esindatud veel kihelkonnakooliõpetajad (A. Jürgenstein) ja vallakirjutajaid (Georg Bernakoff Sootagal ja Johann Märitz Vana-Otepääl).

⁸⁵ Nt. J. Sarry Abjas (RA, EAA.1275.1.197, l. 48p, 59p); T. Margk Kuristal (RA, EAA.3172.1.89, pag.-ta; RA, EAA.925.1.1950); P. Heinrichson Aidus (RA, EAA.1286.1.356, l. 36, 37p; RA, EAA.3149.1.78, pag.-ta); M. Johanson Lukel (RA, EAA.1259.1.308, l. 31p–32, 40p–41); Postimees, 10.03.1937; Sakala, 10.03.1937.

⁸⁶ Magnus Rosenthal oli mõisavalitseja Kassinurmelt Oettingenide juures, hiljem Tormas Otto von Liphardti juures. Samal ajal olid tema valitseda ka samale omanikule kuuluvad naabermõisad Kõnnu ja Tõikvere. 1866. a. võttis ta rendile Tõikvere, mida pidas kuni surmani: H. Rosenthal. Eesti rahva, lk. 21–22.

⁸⁷ Vt. ka E. Vilde. Katked minu elust, lk. 421; Dr. Bertram. Baltische Skizzen. Bdchn. 2. Berlin, 1857, lk. 126–127; V. Abrams. „Mehr nurrige Gesicht“, lk. 47; L. Suburg. Suburgi perekonna elulugu, lk. 370.

⁸⁸ A. Adson. Kadunud maailm, lk. 162.

⁸⁹ J. Zwiebelberg oli 1829 Arussaares raamatupidaja, 1836–1841 Rannus köster: Die Vor- und Nachfahren, lk. 26–27; RA, EAA.1263.1.48, l. 1.

⁹⁰ Die Vor- und Nachfahren, lk. 26–27; RA, EAA.3144.1.12, l. 3p–4. Kõos alustas ta valitsejana, kuid see võis olla ka kattevarjuks tegelikult allrentnikuks olemisele, sest ametlikel rentnikel oli keelatud mõisaid loata allrendile anda (valitseja 1854, rentnik 1859) (RA, EAA.919.1.5245).

⁹¹ Snd. Pärassaare veskitalus, 1830. aastatel kolis pere Kabala Saeveskisse.

⁹² RA, EAA.932.1.1189. Vastemõisa rentniku sõnul olnud ta käitumine piimarentnikuna „eeskujulik“: RA, EAA.932.1.1355, M. Fuchs Pärnumaa 4. kihelkonnakohtule, 15.05.1871.

⁹³ RA, EAA.932.1.1218.

⁹⁴ A. Kurrikov. Kurrikoffide suguvõsa, lk. 31–33.

kokku säärase kapitali, et ostis 1875. aastal M. Fuchsilt Vastemõisa rendiõigused.

Järkjärgulist põlvkondlikku edenemist ilmestab Rappide näide. Jaska mõisa talurentnik Henrik Rapp (ka Rabb) kolis 1830. aastatel Valgjärvele (Kanepi), kus hakkas opmaniks. 1840. aastate algul oli ta Karaski mõisa karjarentnik, samal ajal kui tema vanem poeg Johann (1818–1870) teenis leiba mõisa raamatupidajana.⁹⁵ Johann tõusis mõisarentnikuks päris oma elu lõpusirgel. Tema pärandvara koosnes Haaslava mõisnikule lepingu katteks sisse makstud 3000-rublastest tagatisest ning võlanõuetest ja obligatsioonidest, suurusega 50 rublast 1800 rublani (osa neist pärines kinnisvaratehingutest Tartus).⁹⁶ Haaslava rendiõiguse päris vallaselt Johannilt tema vend Jaan, kellelt see pärast läks poeg Oskari kätte.⁹⁷ Jaan (Johannes) Rapp (1838–1891) oli noorpõlves teinud kiiret karjääri valitsejast mõisarentnikuks Läti alal.⁹⁸ Kolmas vend Joosep sai mõisavalitsejaks Venemaal, kuhu ta pages pärast äpardunud karjääri esmalt vallakirjutajana Liivimaal ja seejärel talupidajana Eestimaal. Korduvalt kohtu all viibinud Joosepit kahtlustati kõige muu hulgas ka krediitkassa intressipaberite võltsimises sadade rublade ulatuses.⁹⁹

Tavaliselt vajasis mõisarentnikud alustuseks laenu. Laenati nii oma pere liikmeilt kui hõimlasilt, lähisugulasilt ja tuttavalt. Pikaajase valitseja pürgimusi võis laenuga toetada ka mõisaomanik ise.¹⁰⁰ Ajaga võlausaldajate ring suurenes. Lilli Suburgi ema kogus raha Vana-Vändra mõisa rendiks piimarentnikuna ja kuue aastaga pani pere kõrvale üle tuhande rubla.¹⁰¹ Kautsjoni ja inventari jaoks „puuduvad tuhanded“ laenati Suurejõe veski pidajalt Lindelt, kes olnud „päris rikas“ mees.¹⁰² Carl Palsa (1842–1923) laenas suure osa stardikapitalist – 4629,43 rubla – oma isalt Christianilt.¹⁰³ Abjas rentisid talumehed ja tulevased mõisarentnikud Johan Sarry ja Märt Jacoby oma talud välja ning nõudsid, et rentnikud neile laenu annaksid (vastavalt 500 ja 700 rubla).¹⁰⁴ Jacoby nõudis seda „rendi ettemaksu kujul“, põhjendades oma nõuet kihelkonnakohtus sellega, et Pornuse mõisa rentimiseks läheb vaja suuremat kapitali, kui tal omal on.¹⁰⁵ 1860. aastal Reiu mõisa rendile võtnud Andreas Vindt (1814–1861) laenas oma vennalt Adolfilt 1100 rubla ja naisevennalt Peeter Saarelt (Sarfels) 1610,32 rubla.¹⁰⁶

Eelnevat kokku võttes nähtub, et 19. sajandi esimesel poolel mängisid talupoisi valitsejaks saamisel olulist rolli (tema isa) sidemed mõisaga ja kiire taip, ent sajandi teisel poolel hakkas mõis eeldama (pikemat) haridusteed ja väljaõpet mõisas, mida suutsid endale lubada pigem varakamad talunikud ja küla saksikud vahekihid (mõldrid, kupjad, mõisasundijad jt.). Koduseinte vahel valitsenud ettevõtlik vaim ja/või ärilembene õhkkond süstisid tulevastesse valitsejatesse ja rentnikesse edasipüüdlikkust ja riskijulgust. Kasvukeskkonna mõju nähtub sellestki, et valitseja- ja/või rentnikuametit pidasid isa ja poeg, pojad¹⁰⁷ või vennad.¹⁰⁸

Valitsejaks saamisel tasusid väljaõppele tehtud kulutused end üldjuhul ära, tööpuudust

⁹⁵ RA, EAA.1865.3.256/3, l. 16p–17; RA, EAA.1267.1.291, lk. 606–607; RA, EAA.1267.1.50, l. 23p–24; RA, EAA.1267.1.46, l. 15p–16; RA, EAA.1267.1.279, pag.-ta.

⁹⁶ RA, EAA.995.1.13351, Tartu rae protokoll, 16.04.1870.

⁹⁷ Vallaliselt Johannil oli abieluväline laps, kuid tema vara seaduslikud pärijad olid õed-vennad.

⁹⁸ Oleri ja Endzele valitseja ja Jüdaži rentnik: RA, EAA.416.1.5904, sünni-, abielu- ja surmatunnistused.

⁹⁹ RA, EAA.915.1.6558, Liivimaa õuekohtu otsus, 20.01.1884.

¹⁰⁰ RA, EAA.915.1.4719, l. 12–14, E. Raudith Pärnu maakohtule, 27.05.1872. Raudith oli sakslane.

¹⁰¹ A. Undla-Põldmäe. Järelsõna. – Lilli Suburg. Kogutud kirjatööd, lk. 461–462.

¹⁰² L. Suburg. Suburgi perekonna elulugu, lk. 336–339.

¹⁰³ RA, EAA.918.1.15032, Christian ja Carl Palsa kokkulepe, 30.06.1864. 1500 rublalt tuli pojalt isale maksta 6% intressi aastas, kuid ülejäänud laenuosa oli intressivaba. Kokkuleppe järgi kustus võlast 1000 rubla, kui isa sureb enne, kui pojalt võlg õiendatud saab. Stardiraha nimetatakse „elamise hakatise abiks“.

¹⁰⁴ RA, EAA.919.1.6258, Pärnu kreisikohus, 29.09.1865 ja 8.03.1866; RA, EAA.1275.1.1971. 51p–52.

¹⁰⁵ RA, EAA.919.1.1839, Suka talu rendileping, 13.11.1867; Pärnu kreisikohtu protokoll, 8.05.1868.

¹⁰⁶ RA, EAA.995.1.13162, Andreas Vindi pärandvara kuraator Pärnu raele, 17.12.1864.

¹⁰⁷ Alexander ja Gustav Liiva, Juhan ja Ludvig Hääl, Jaan ja Albert Kuldkepp, kolm põlvkonda Rapp, Märt Kuusik ja tema pojad Kristjan, Gustav ja Eduard.

¹⁰⁸ Jakob Zwiebelberg ja Martin Strahlberg, Andreas ja Peter Sarfels, Friedrich ja Gustav Post, Friedrich ja Anton Tarrask, August ja Juhan Neissar, Alexander Rose ja tema vend jpt.

polnud uuritava ajaperioodil veel karta. Tööjõu liikuvus sel ametialal oli suur, leib oli laual, lapsi sai koolitada ja piisavalt osavalt tegutsedes võis end ka rentnikuks upitada. Mõisa rentimiseks läks vaja kopsakat algkapitali. Selle hankimiseks kasutati erinevaid mooduseid: tubli sissetuleku tagasid veskid, karjamõisad, mõisate piimakarjad ja kõrtsid või teenistus tulusas mõisaametis, abiks olid ka laenu ja oma vanemate või äia pärandus. Mõisate renditurul langesid matsisoost pürgijate saagiks esialgu odavamad ja vähetasuvad (väike)majandid, kroonumõisad või sellised aadlimõisad, mis polnud kaua isanda hoolitsevat kätt tundnud.

Mõisavalitsejate tulud

Järgnevalt vaadeldakse mõisavalitsejate palgaolusid ja elujärge ning majandusliku edenemise väljavaateid. Mõisavalitseja töötasu sõltus mõisa suuruselt, asukohast, tulukusest, mõisniku ambitsioonidest jm. asjaoludest. Vahed rahapalgas kärisesid mitmekordseks. Kääbusmõisas ei erinenud valitseja amet kupja omast ning töötasu oli väga niru.¹⁰⁹ Palgaandmeid võib rohkem leida 1870. aastatest. Riia linnamõisa valitseja, kes 1879. aastal kasseeris linnalt 2200 rubla sulas, elas tasuta korteris ja kasutas linna kulul kaht hobust,¹¹⁰ teenis märksa rohkem kui tema ametivennad kubermangu põhjaosas. Eesti alal oli valitseja keskmine rahapalk olenevalt mõisast paarisaja ja mõnesaja rubla vahel.¹¹¹ Isegi mitmes mõisas korraga rügedes ja lisaks raamatupidaja, vallakirjutaja, karjaravitseja jms. tööülesandeid täites ei tarvitsenud teenistus ulatuda üle mõnesaja rubla.¹¹² 1876. aastal suure Tähtvere mõisa valitseda võtnud J. Neissar sai valitsejatöö eest rahapalka 350 ja raamatupidajatöö eest veel 100 rubla lisaks.¹¹³ Mõisavalitseja rahapalgale lisandusid naturaaltasud viljas, soolas, heeringates jm. ning muud hüved, nagu hobune ja eluase, mis kokku andsid välja sama palju või veel rohkem kui rahapalk.¹¹⁴ Tasuta korter tähendas eri paigus erisuguseid elamistingimusi; tihti jagati elumaja teiste mõisaametnike või isegi -töölistega.¹¹⁵ Põhja-Eestis teenis valitseja 1870. aastatel keskmiselt 400 rubla, millele lisandusid protsendid mõisa puhastulult, tasuta kost ja korter koos aiamaaga.¹¹⁶ Vene aladel kõikus valitseja keskmine palk samal ajal 600–1200 rubla vahel ja leidus mõisaid, kus valitseja töötasu moodustas teatud protsendi mõisa puhassissetulekust; see andis talle täiesti vabad käed mammona kokkuajamiseks.¹¹⁷ See on ka üks põhjusi, miks Eestist siirdus Venemaale arvukalt õnnekütte.

Need valitsejad, kes ei virelenud vähetulusates väikemõisates, teenisid sama palju või rohkem kui kihelkonnakooliõpetajad, kelle palk kindlustas kaasaegsete hinnangul aineliselt üsna hea toimetuleku.¹¹⁸ Abja valitseja elujärjest 1870.–1880. aastatel on K. A. Hindrey oma mälestustes maalinud küllusliku pildi. Valitseja H. Krug armastas kallilt riides käia; tema töölaua sahtlis leidus luksustooteid nagu sigarid, rosinaid, pähkliid ja mandlid; tema toidulaual kuulus kindel koht sardiinidele, sprottidele ja nurmkanadele ning hea ja parema toidupoolise kõrvale joodi molket, porteriit ja šampanjat.¹¹⁹ Abja valitseja armastanud ka pillerkaari ja raharaiskavat rämpsu ning sõitnud ringi uhke hobusega.¹²⁰ Kindlasti ei kirjelda see valitsejate tavapärase elujärge, kuna Abja mõisas elati tollal erilisel lustlikku elu.

¹⁰⁹ F. Tuglas. Mälestused. Tallinn, 1960, lk. 27.

¹¹⁰ H. Whelan. Adapting to Modernity, lk. 303.

¹¹¹ RA, EAA.919.1.147; EAA.918.1.1817; RA, EAA.866.1.1237; RA, EAA.866.1.1247.

¹¹² RA, EAA.929.1.708, E. Fuchsi 1867. a. sõlmitud tööleping.

¹¹³ RA, EAA.923.1.6006.

¹¹⁴ RA, EAA.925.1.2952; RA, EAA.919.1.234; RA, EAA.923.1.5778.

¹¹⁵ E. Vilde. Katked minu elust, lk. 421; L. Suburg. Suburgi perekonna elulugu, lk. 328–329, 331.

¹¹⁶ Revalsche Zeitung, 9.12.1871.

¹¹⁷ BW, 3.02.1877, nr. 5–6, lk. 75.

¹¹⁸ E. Jansen. Eestlane muutuvajas, lk. 355; A. Jürgenstein. Minu mälestused, lk. 101, 111.

¹¹⁹ K. A. Hindrey. Minu elukroonika, lk. 27–40. Vt. ka A. Kitzberg. Ühe vana „tuuletallaja“ noorpõlve mälestused, lk. 130–134.

¹²⁰ K. A. Hindrey. Minu elukroonika, lk. 27, 32, 34–36.

Ametipalga kõrval töid valitsejatele lisatulu ka mitmesugused kõrvaltegevused. Üks sissetulekuallikas oli näiteks laenudelt ja väärtpaberitelt laekuvad intressid.¹²¹ Mõisavalitsejate võlgnike seas kohtab nii mõisarahvast, ümberkaudseid talupoegi kui ka mõisahärrasid. Raha anti hoiule mõisnike või kaupmeeste kätte ja saadi selle pealt intressi. Siiski polnud matispäritolu valitsejate seas neid, kes suutsid oma raha teenima panna, kokkuvõttes ilmselt kuigi palju ning märksa sagedamini vajasisid nad ise laenu, kas või selleks, et uues kohas tarvilikku vallasvara soetada. Oma karjääri algul kaebas Juhan Neissar ühele kõrtsmikule, kellelt ta raha lunis, et ta on veel „väga veidi ilman teeninud“.¹²² Ka hiljem Tähtvere mõisasse edasi liikudes vajas ta laenu.¹²³ Käsitöölise perest pärit Meeksi mõisavalitseja ja Kūka karjamõisa rentniku Paul Bohli (ka Pohl) vastu tunnistas kohus 1874. a. põhjendatuks 28 isiku võlanõuded kogusummas 2232 rubla.¹²⁴ Oma kodukanti Tartumaale jäänud vendadelt laenas sadu rublasid ka Volmari kreisis Stakenbergis Sieversite leival olnud Varalt pärit mõisavalitseja Johan Grünwald (1817–1880), kelle puhul jääb siiski teadmata, mis otstarbel ta neid summasisid kasutas, sest ta oli ka ise laenuandja.¹²⁵

Sõltuvalt mõisa asukohast, suuruselt, tulukusest (sh. metsarikkusest), mõisniku kohalolust ja muudest asjaoludest, võis valitseja kas närutada või suisa n.-ö. villa minna (s. o. kõrvalt teenida). Sahkerdamine kujundas ka ametirühma mainet. Kui 1851. aastal süüdistati Valgjärve ja Saverna mõisa valitsejat David Rosenbergi talupoegadelt riikliku toetuslaenu tagasimakseteks saadud 140 rubla omastamises, pidas omaniku Carl von Krüdeneri vend seda igati tõenäoliseks, sest Rosenberg olevat kaval ja äärmiselt mitteausaldusväärne.¹²⁶ Võib arvata, et G. von Krüdeneri tegelikult oma kadunud venna leival olnud mõisasundijat hästi ei tundnud, küll aga väljendas ta balti aadli seas levinud stereotüüpset negatiivset hoiakut alamalt päritolu valitsejate suhtes. Süüdistustele ja halvale mainele vaatamata leidis Rosenberg valitsejana rakendust Luke mõisas.

Eeltoodud näide kuritarvitustest vallavarade kallal ei ole kaugelki ainus omataoline.¹²⁷ Kuni 1866. aasta vallareformini omas mõis *resp.* mõisavalitsus võimu vallaasutuste üle, mistõttu oli neil võimalik vallajuhte meelitada või sundida valla varadest mõisavalitsejale (kes võis olla ka rentnik) laenu andma. Võimalust kohalikelt raha „laenata“ ja tagasi maksmata jätta kasutasid nii eesti, läti kui ka saksa päritolu valitsejad.¹²⁸ 1836. aastal meelitas Kõo mõisa valitseja Johann Beyer vallaelanikelt välja 4500 bankorubla suuruse laenu ning kadus seejärel kiirelt Venemaale.¹²⁹ 1850. aastate keskel võttis Kirepi mõisa saksa soost rentnik ja valitseja Carl August Heermeyer vallakassast „laenuks“ raha ning magasinist vilja kokku enam kui

¹²¹ RA, EAA.923.1.5778, J. Grünwaldi märkmed 1850. aastatest; Pootsi mõisavalitseja Ado Kukispuu (RA, EAA.1000.1.8288); T. Margk Kurista mõisa valitsejana (EAA.996.4.5607, Tartu foogtikohtu ülekuulamisprotokoll, dat.-ta, ilmselt 1873. aastast).

¹²² „Olen üks alustaja inimene ja nüüd on palju asju vaja osta ning raha on otsas,“ kurtis ta (RA, EAA.924.1.4165, Neissar Hosele, 13.04.1860). 1857 oli ta juba opman: RA, EAA.1296.1.388, pag.-ta; RA, EAA.1298.1.185, pag.-ta.

¹²³ RA, EAA.923.1.3761. 300rublane laenu oli võetud u. 1877. a., Tähtveres alustas tööd 1876. a.

¹²⁴ RA, EAA.925.1.4133, Tartumaa 4. kihelkonnakohtu protokoll, 4.11.1874. Vara müügist ei saadud kätte pooltki võlgade summast ja mees pages Venemaale.

¹²⁵ RA, EAA.923.1.5778, J. Grünwaldi taskumärkmikud.

¹²⁶ RA, EAA.923.1.1789, G. von Krüdeneri Liivimaa kubermanguvalitsusele, 2.10.1851. Võla maksid siiski Krüdeneri pärijad (RA, EAA.918.1.19127, Liivimaa õuekohtu otsus, 15.09.1856; kreisikohtu kinnitus tasumise kohta, 13.12.1856).

¹²⁷ Nt. 1866. a. süüdistati Lautna mõisa valitsejat F. C. Jakobsoni vallakassa tühjaksvarastamises: RA, EAA.30.10.3818.

¹²⁸ Varaseim eestlasega seotud seik on teada mõisa raamatupidaja (valitseja?) J. Johnsoni elukäigust. Ta laenas Sürgavere ja Vastemõisa talunikelt raha Vana-Piigaste mõisa pandiomanikuks saamiseks: T. Rosenberg. Esimene eestlasest põllumajandusteadlane dr. phil. Jakob Johnson (1806–1865). – Künnyaod, lk. 282–283.

¹²⁹ RA, EAA.2054.1.458, Liivimaa kroonupalat Balti kindralkubernerile, 1.02.1839; Liivimaa kuberner Balti kindralkubernerile, 20.05.1841; J. Beyer Balti kindralkubernerile, 2.06.1844.

paari tuhande rubla väärtuses; koos intressidega tuli tal vallale tagasi maksta üle 3000 rubla.¹³⁰ Omastatud raha ja vilja puhul oli tegemist nälja-aastatel kroonult võetud laenu tagasimakseteks laekunud summadega. Suure-Konguta mõisavalitseja August Jungmann, kes oli ühtlasi ka vallakirjutaja, omastas vaeslaste raha ega maksnud vallaametnike palku kogu ulatuses välja.¹³¹

Valitsejate elujärjest annavad aimu nende pärandvara loendid. 1859. aastal surnud talupojapäritolu Luua mõisavalitseja Friedrich Mandel jättis endast maha 500 rubla väärtuses vara,¹³² mis oli küll tagasihoidlik summa, ent võrreldes kaasaegsete taluperemeeste tavapärase pärandvaraga siiski märksa priskem. 1891. aastal surnud pikaäägsel mõisavalitsejal J. Neissaril, kelle viimaseks teenistuskohaks jäi Tähtvere mõis, polnud oma pärijatele paljut jätta. Kaks nooremat tüdruku pärisid isalt majakraami ja mõned võlanõuded; põhiosa elatisest said nad hoopis ema pärandist, kes oli olnud jõuka maaomaniku tütar.¹³³ 1910. aastal surnud Aru mõisa pikaajaline valitseja Voldemar Tarto (1850–1910) jättis endast maha juba muljetavaldava pärandi. Tema vallasvara ja saamata jäänud töötasu väärtus oli küll vaid 881,29 rubla, ent kinnisvara väärtus – kaks talu Konguta vallas – küündis 14 000 rublani.¹³⁴

Valitsejate elu- ja töötingimused varieerusid mõisast mõisa; ebakindlust süvendas lepingute lühidus. Tavatu polnud lepingu uuendamine aastakaupa või pelgalt suuline kokkulepe.¹³⁵ Kuna nii elu- ja töötingimused kui ka võimalused „villa minna“ lahkesid mõisati, erines ka paiksuse määr. Valitsejad vahetasid nii mõisaid kui ka ameteid.¹³⁶ Vähe on teateid linna minekust, kuid linnas soetati endale kinnisvara. Osa siirdus Lõuna-Eestist üle kubermangupiiri Põhja-Eestisse või üle keelepiiri Läti ala mõisatesse.

Töökohalt lahkuma võisid valitsejat sundida erinevad põhjused, nt. arusaamatused mõisaga,¹³⁷ tööülesannete hooletu täitmine¹³⁸ või siis tahtis mõisnik ise oma majapidamist ohjama hakata.¹³⁹ Kurista mõisarentnik Moritz Mahlstein kihutas 1887. aasta jüripäevast palgatud valitseja Julius Mora juba paari kuu pärast minema, sest too oli rentniku äraolekul tema keelust üle astudes toonud mõisa elama oma perekonna, jättes samal ajal mõisa majapidamise hooletusse ning aruanded saatmata.¹⁴⁰ 1879. aastal lõi Laatre mõisnik von Stryk minema Peter Stifiti, kes jättis korduvalt oma ülesanded täitmata, arved esitamata ja müüdnud telliskivide eest mõisnikule raha maksmata. Erinevate kahjude, sh. kaduma läinud vilja, puude, kivide jm. eest nõudis mõisnik kohtus 281 rubla.¹⁴¹

Tavaliselt polnud talupojaseisusest valitsejatele karjäärirõõm jõukohane. Edasiliikumist sotsiaalses hierarhias tõkestasid kapitali ja varakate tuttavate nappus ning vähene haridus. Talurahva keskelt võrsunud valitsejate krediivõimalused olid võrreldes aadlike või linlastega ahtamad. Mõnda kammitses hirm riskeerimise ja liialt suure tüki hammustamise ees.

¹³⁰ RA, EAA.918.1.7684. Asi ringles mitmes kohtu- ja politseiasutuses ning lõpuks sekkus ka Liivimaa kuberner.

¹³¹ RA, EAA.924.1.5352; RA, EAA.918.1.12677, Liivimaa õuekohtu otsus 30.11.1870. Laiksaare vallal olid sarnased probleemid Pärnu kodanikust valitseja J. Leuckfeldtiga, kes omastas maksuraha ja küsis elanikelt raha asjade eest, milleks tal õigust polnud. Vallajuhtide esitatud kaebuse kohta vt. RA, EAA.929.1.3824.

¹³² RA, EAA.922.1.2822.

¹³³ RA, EAA.3501.1.178. Pauline Neissari (snd. Sonnenberg) pärandi moodustas tema venna A. Sonnenbergi talule kinnistatud 1500-rublaline obligatsioon.

¹³⁴ RA, EAA.2801.1.123. Ratasepa ja Järva talud, kumbki 30 taalrit ja 4 grossi väärt.

¹³⁵ RA, EAA.923.1.6006; EAA.925.1.2952; RA, EAA.919.1.151; RA, EAA.867.1.287.

¹³⁶ Nt. A. Neissar (1832–1895) töötas Kiidjärvel valitsejana, seejärel rentis Roiu karjamõisa, kust ta siirdus Rāpina mõisa raamatupidajaks, täites ilmselt ka mõisavalitseja ülesandeid: RA, EAA.1269.1.370, l. 78; RA, EAA.3172.2.6, l. 57; RA, EAA.3172.1.89, pag.-ta; RA, EAA.1269.1.789, lk. 42–43; RA, EAA.297.10.16.

¹³⁷ J. Neissar Valgutalt (RA, EAA.924.1.5773); F. Tarrask Roelast (RA, EAA.866.1.1237); Robert Beck Kährilt (RA, EAA.926.1.1852).

¹³⁸ Eduard Fuchs (RA, EAA.929.1.708); Friedrich Greinert (RA, EAA.919.1.147).

¹³⁹ K. A. Hindrey. Minu elukroonika, lk. 136 (H. Krug). Tähtvere omanikel polnud J. Neissarile etteheiteid kuni ameti ja raamatute üleandmiseni: RA, EAA.923.1.6006.

¹⁴⁰ RA, EAA.925.1.2952.

¹⁴¹ RA, EAA.924.1.1682, Laatre mõisnik von Stryk Tartumaa 3. kihelkonnakohtule, 21.05.1879.

Võimekamatele valitsejatele oli oma amet hüppelaud paremale järjele pääsemiseks. Edasitõusuks mõisahierarhias oli kaks võimalust – saada rentnikuks või omanikuks. Rüütlimõisa ost oli haruldane, kuid karjamõisa omandamine hoopis jõukohasem. F. Post oli üks neist sihikindlatest meestest, kel õnnestus häid sidemeid luues rüütlimõis omandada. Hellenurme omanik A. von Middendorff laenas oma mõisa endisele valitsejale Soodla mõisa ostuks 7000 rubla ehk viiendiku ostuhinnast.¹⁴² Mõisat alal hoida suutis F. Post aga üksnes ohtralt laenu tehes.¹⁴³ Teiste seas laenas ta 1893. aastal 15 000 rubla vennalt Gustavilt, kelle käsi Tartu kaupmehe ja Jaama mõisa valitseja ning hilisema rentnikuna käis märksa paremini.¹⁴⁴ Hoopis kõrgelennulisemaks kujunes samuti valitsejana alustanud ja mitmel pool Mulgimaal (Loodil, Voorus jm.) mõisaid rentinud Georg Ivaski (1831–1900) karjäär – 1890. aastate esimesel poolel ostis ta Kuristal kokku ligi 125 000 rubla eest riburada Saare karjamõisa, Issaku kõrvalmõisa ja ühe talu.¹⁴⁵ Mõisate majandamise tarkust ammutas ta muu hulgas kirjasõna kaudu; oma raamatukokku hankis ta teatmeteoseid ja kirjandust põllumajanduse, piimanduse, õllekeetmise, viinapõletamise ja aianduse kohta.¹⁴⁶

Põhja-Eestis soovis mõisat osta aastaid Läänemaal ning hiljem Läti alal mõisavalitsejana töötanud J. Grünwald, kes tegi oma taskuraamatusse ülestähendusi turul liikuvate mõisate kohta. 1877. aastal pani ta silma peale 17 000 rubla maksnud Riidaku rüütlimõisale (Rapla khk.), mille eest tuli omanikule kohe ära maksta 8000 rubla. Kuna Grünwaldi rahaline seis küündis parajasti üle 9000 rubla, tasus ta sissemaksu ära, kuid miskipärast jäi kaup siiski katki ning mõis müüdi 1880. aastal ühele teisele Lõuna-Eestist pärit matsisoost tõusikule.¹⁴⁷ 1880. aastal surnud Grünwaldist jäi maha üle 13 200 rubla raha ning Rebase ja pool Paltseri talu Luunja vallas.

Õnnestujad ja põrujad

Mõisa rentimine tähendas alati riski. Tehingu alla pandud kapitalist võis sootuks ilma jääda, aga oskusliku majandamise korral võis selle ka mitmekordselt tagasi teenida. Riski suurendas veelgi alustamine laenuga, sest võlausaldajad võisid oma raha tagasi nõudma hakata, regulaarsed intressid vajasisid maksmist ning õnnetuste korral polnud varusid, mida käiku lasta. Põhiküsimuseks kujunes, kuidas mõis teenima panna – kas investeerida tootmisvõimekuse tõstmisse või püüda erinevate majandusüksuste, nagu karjamõisate, veskite, kõrtside, talude ja põllu- ja heinamaatükkide väljarentimise ning metsade ja käitiste (telliselöövid, lubjahjud, viinavabrikud, õlleköögid) ekspluateerimise abil mõisast võimalikult palju raha välja pigistada. Positsiooni püüti säilitada ka üha uusi laene tehes. Mida väiksem oli rentniku võimekus investeerida agrotehnilistesse jt. uuendustesse ning seadmetesse, seda suuremat rolli etendasid tema majapidamises allüksuste rendist laekuvad summad, metsa müük jms. Kõrtsid, veskid, karjamõisad ja muud allüksused tõid igaüks aastas vähemalt paarsada ja enamasti mitusada rubla renti sisse, kuid sobimatute pidajate korral tekitasid need üksused mõisale paremal juhul tüli ning halvemal juhul majanduslikku kahju. Valitsejatega võrreldes olid rentnikud mõisa majandamisel küll palju iseseisvamad, kuid omaniku kontroll säilis ka nende üle ja majapidamist käidi revideerimas.¹⁴⁸

¹⁴² RA, EAA.3416.2.62, pantkiri, 15.03.1878. Valitseja karjäärist ja liikumisest vt.: RA, EAA.925.1.213; RA, EAA.1264.1.183, l. 2p; RA, EAA.1264.1.243, pag.-ta; RA, EAA.2381.2.371.

¹⁴³ 17.01.1905 pärimislepingus on mõisa väärtus hinnatud 66 000 rublale ja mõisal lasus võlakohustusi 55 000 rubla ulatuses; RA, EAA.3416.2.62.

¹⁴⁴ RA, EAA.3416.2.62, obligatsioon, 28.08.1893.

¹⁴⁵ RA, EAA.3172.1.89, l. 15–16; RA, EAA.3501.1.456; väljavõtted kinnisturegistrist.

¹⁴⁶ H. Lepik. Udo Ivask on eesti eksliibrise vanaisa. – Sakala, 2.05.2008.

¹⁴⁷ RA, EAA.923.1.5778. Pärandivaidluse toimikusse on köidetud kaks märkmikku, mis lubavad jälgida Grünwaldi tulusid ja kulusid (lünklikult) mitme aastakümne vältel.

¹⁴⁸ L. Suburg. Suburgi perekonna elulugu, lk. 358–359, 366.

Keskmise mõisamajandi tulukuseks 1880. aastatel on hinnatud 10 000 rubla ja sajandi lõpul 12 000 kuldrubla, arvestamata kõrvalettevõtteid.¹⁴⁹ Sellest, et mõisa rentimisega võis hulga mammonat kokku ajada, annab tunnistust tööik, et mõnes kohas nagu Vana-Põltsamaal tõusid rentnikud järjestikku mõisaomanikeks.¹⁵⁰ Järgnevalt püüame erinevate isikute kaudu selgusele jõuda, miks osal õnnestus pururikkaks saada, ent teised kaotasid senisei varanatikese ning langesid sotsiaalses hierarhias astme või paari võrra allapoole.

Ühes ja samas mõisas võis kaht järjestikust rentnikku oodata täiesti erinev saatus. L. Suburg pajatab oma mälestustes, et tema isa Toomas (1813–1887), kes rentis Vana-Vändra mõisat, sai mõne aastaga kautsjoniks ja inventari ostuks võetud laenu tasa ning tema varandus kasvas. Rikkuseallikateks olnud kari, viinapõletus, õllepruulimine ja laad.¹⁵¹ Suure mõisa majandamine muutunud pikapeale siiski koormavaks ning pere naasis talupidajate sekka.¹⁵² Vana-Vändra mõisa järgmine rentnik, senine valitseja Gustav Johan Adler (1827–1900), kes mõisat pikalt oma kätte saada oli ihaldanud ja kirjutajana härraste seljatagant ohtralt mammonat kokku kraapinud, pidas vastu kõigest aasta.¹⁵³ Põllupidamisest vähe taibanud linnamehel oli äärmiselt raske läbi lüüa.

1840. ja 1850. aastatel hakkasid esimesed talupojaseisusest rentnikud ihaldama kroonumõisaid. Ehkki nad ei pruukinud alati teha kõrgeimaid pakkumisi mõisate rentimiseks korraldatud oksjonitel, võisid nad rentnikuks saada ka n.-ö. tagaukse kaudu, kas allrentnikena (vahel ka valitsejate nime all) või mõnelt rentnikult enne lepingu tähtaja lõppu õigusi üle võttes. Esimesed lausa peadpöörivat karjääri teinud usrikkurid olid Viiratsi taluperest sirgunud vennad J. Zwiebelberg ja M. Strahlberg. M. Strahlbergi puhul oli mõisate rentimine vaid üks mitmest äriprojektist ning kaugeltki mitte kõige tulusam, ent edukas metsaäris võis metsarikastest mõisatest tulu tõusta ning ka õigeusu kirikute ja nende kõrvalhoonete ehitusbuumist osa saamiseks¹⁵⁴ võis olla kasulik kroonumaid rentida. Pärnus sukeldus ta lina-, laevandus-, kinnisvara-, saeveskite jm. ärisse.¹⁵⁵ J. Zwiebelberg valis sootuks teise tee ning Arussaare ja Kõo rendimõisatest laekuvaid tulusid talu- ja mõisamaasse paigutades osutus ta lõppkokkuvõtteks edukamaks. Kroonumõisates löid mõisaostuks vajaliku kapitali 1860.–1870. aastatel kokku ka endine pikaajaline Abja mölder Johan Lüdīg (1819–1883)¹⁵⁶ ja J. Kuldkepp.¹⁵⁷ Kolme viimati nimetatud usrikkuri puhul pole selge, mis täpsemalt neile edu tõi. 1870. aastate esimesel poolel nende omandusse läinud rüütlimõisate käekäik näitab neid ettevõtlike ja mõisamajanduse eri harusid – karjakasvatusest juustu ja kondijahu tootmiseni – edendavate suurpõllumeestena. J. Kuldkepp tegi raha ka mõisa metsa müügi ja raielanke kokku ostes.¹⁵⁸

Kroonumõisad polnud aga tingimata kullaaugud. Vähesed kapitaliga Võrungi mõisat rentima asunud Johannes Lagus ei osanud pisikest mõisat kuidagi tulusalt majandada, ka kõrts

¹⁴⁹ M. Kozin. Očerki èkonomičeskoj istorii Latvii, lk. 270; G. H. Schlingensiepen, Der Strukturwandel, lk. 103.

¹⁵⁰ Ajalooline traditsioon Põltsamaalt I. Kogunud R. Stokeby, 1928. https://www.folklore.ee/pubte/ajaloolist/poltsamaa_1/poltsamaa_1.html (viimati vaadatud 20.07.22). Nt. M. Fuchs ostis 1870. a. Palupera mõisa 140 000 rubla eest.

¹⁵¹ L. Suburg. Suburgi perekonna elulugu, lk. 336–339, 342.

¹⁵² Samas, lk. 360.

¹⁵³ Samas, lk. 358, 370. Adleri hagist järgmise rentniku A. Linde vastu nähtub, et ta rentis mõisat vaid aasta (RA, EAA.919.1.6325). Pärnu maalermeisteri poeg oli valitsejana ilmselt eeskätt raamatupidaja ülesannetes: RA, EAA.1273.1.388, l. 62p–63; RA, EAA.1284.1.70, l. 58; RA, EAA.1284.1.75, l. 37.

¹⁵⁴ Nt. Harglas ja Mõnistes RA, EAA.1000.1.6997, konsistoorium Pärnu magistraadile, 18.07.1851, 9.03.1856.

¹⁵⁵ Pärnu karjäärist vt. lähemalt: A. Vunk. Eesti laevaehituse uus algus – 18. sajandi lõpust 19. sajandi keskpaigani, I, – Tuna 2016, nr. 3, lk. 44–45.

¹⁵⁶ RA, EAA.1275.1.112, l. 21p; RA, EAA.1275.1.114, l. 11; RA, EAA.1275.1.119, l. 18; RA, EAA.1275.1.121, l. 8; RA, EAA.1275.1.123, l. 16p.

¹⁵⁷ J. Lüdīg ostis 1872. a. Päärdu mõisa ja J. Kuldkepp 1874. a. Kärevere mõisa (Türi khk). <https://www.ra.ee/apps/kinnistud/> (viimati vaadatud 3.08.22).

¹⁵⁸ RA, EAA.932.1.3000; RA, EAA.932.1.1847.

ei toonud piisavalt sisse ning vaene mees lahkus 1873. aastal mõisast veel vaesemana, sest tema vara pandi tühiste võlgade katteks sundmüüki.¹⁵⁹

Mammona kokkuajamisel saatis edu ka mitut linaärisse sukeldunud mõisarentnikku. 1867. ja 1869. aasta olid linakasvuks soodsad. 1869. a. olnud saak suurem kui „iial varem“.¹⁶⁰ 1869. a. Pornuse mõisa rendile võtnud endine talumees Märt Jacoby (snd. 1846), kes kas teenis väga hästi või manipuleeris edukalt mõisa omaniku pärijatega, suutis mõni aasta pärast rendilepingu sõlmimist (rendiraha kokkusaamiseks oli ta mäletatavasti laenu võtnud) hoobilt välja laduda üle 3000 rubla 13 600 rubla maksnud Läti karjamõisa ostmiseks.¹⁶¹ 1880. aastate algul müüs ta maha nii karjamõisa kui ka oma talu Abjas ning rentis järgemööda Sindi, Leebiku, Kuigatsi, Sootaga ja Judeiki (Kovno kubermangus) mõisat. Karjääri lõpufaasis 20. sajandi algul rentis ta Vastemõisat, mille rendilepingu lasi aga vormistada juba tütre Emma nimele, et hiihida kõrvale võlgade tasumisest.¹⁶²

Aakre mõisa taluperemes Ain Sööt (1827–1887) hakkas 1860. aastatel talurahvakaupmeheks ning lina kokku ostma ja edasi müüma.¹⁶³ Talurahvakaupmehena andis ta väiksemaid laene talumeestele, et nood jõuaksid talu rendi ära maksta, loomi osta jms. Linaäri ajas ta Pärnu eksportööride Boströmi ja Sternbergiga ning tema vahendusel Pärnusse liikunud linakogused olid muljetavaldavad.¹⁶⁴ Lina ostis ta kokku Kirepi, Puka, Valguta jt. talumeestelt; ühe tehingu väärtus võis küündida 1700 rublani.¹⁶⁵ A. Sööt elas Väike-Rõngu rendimõisas, kuid mõisa majandamine oli tema ettevõtmistes täiesti kõrvaline. A. Söödi elu lõppes salapärasel asjaoludel tundmatu mõrvari käe läbi, kes ta läbi mõisaakna maha lasi.¹⁶⁶ Selleks hetkeks küündis tema pärandvara väärtus 18 600 rublani; suure osa sellest moodustasid võlanõuded, sularaha ja mõisa inventar.¹⁶⁷ A. Söödi suurvõlgnike seas leidis nii eesti, saksa kui taani päritolu mehi.¹⁶⁸

Linaärist ja laenuintressidest elatus ka Lõuna-Eesti edukaimaid mõisarentnikke Tavid Margk (1843–1894), kuid tema äride haare ületas kordades A. Söödi oma. Mitu korda suurem oli ka tema pärandvara väärtus. T. Margki mõisakarjäär kulges tavapäraselt rada: Kurista mõisa raamatupidajast sai peagi valitseja ning 1870. aastal juba rentnik,¹⁶⁹ millele lisandus kõrvalteenistus mitme valla vallakirjutajana. 1873. aasta kevadel kolis T. Margk perega Võrumaale ja võttis rendile Tõdu väikemõisa, mida pidas kuni oma surmani.¹⁷⁰ 1873–1879 oli mõisa rent 1000 rubla aastas; 1891–1897 juba 1550 rubla.¹⁷¹ Tõdu mõis oli ka enne teda olnud talupoja-päritolu rentniku – Georg Jürvetsoni (1815–1872) – käes; too suutis lõpetada küll plussis, s. o. pärandvara väärtus oli suurem võlanõuete kogusummast, aga mitte palju suurem aastastest rendisummast.¹⁷² T. Margk hoidis majapidamist hoolsalt joones, ehitas mitu uut hoonet ning elusa ja eluta inventari koguväärtus küündis mõisat omanikule tagastades üle 8000 rubla.¹⁷³

T. Margk tegeles linaäriiga pea kogu elu, kuulutades veel aasta enne siitilmast lahkumist ajalehes, et ta „kõige paremate puhastatud linaseemneid müüb paraja hinnaga ja võtab

¹⁵⁹ RA, EAA.951.2.5397 (nõudeasi J. Laguse vastu).

¹⁶⁰ RA, EAA.3339.1.2164, Pornuse kaupmees A. Nimrod J. Jackele, 18.08.1869.

¹⁶¹ RA, EAA.3760.3.7308 (kinnistutoimik). Linaäri kohta vt. nt. RA, EAA.1001.1.3782.

¹⁶² RA, EAA.416.1.1007; RA, EAA.416.1.3287 (M. Undi pärijate ja E. Jakoby vastastikused võlanõuded).

¹⁶³ RA, EAA.1970.1.9, pag.-ta; RA, EAA.1264.1.232, pag.-ta. Ärisuhete pinnalt tekkinud kohtuvaidlusi vt. RA, EAA.924.1.4163; RA, EAA.924.1.4327; RA, EAA.924.1.5381; RA, EAA.924.1.4321; RA, EAA.924.1.1006.

¹⁶⁴ RA, EAA.1001.1.1179.

¹⁶⁵ RA, EAA.924.1.1074.

¹⁶⁶ RA, EAA.949.1.4720 (A. Söödi surma asjaolude väljaselgitamise juurdlustoimik).

¹⁶⁷ RA, EAA.924.1.5382; RA, EAA.3109.1.708, Rõngu vallakohtu protokoll, 7.10.1897.

¹⁶⁸ Hellatilt oli nõuda 3000 rubla, Stockebylt üle 1000 ja Lippingerilt 1658 rubla.

¹⁶⁹ RA, EAA.925.1.1950.

¹⁷⁰ RA, EAA.925.1.1585; RA, EAA.925.1.1950; RA, EAA.914.1.13105.

¹⁷¹ RA, EAA.1160.1.38, Tõdu mõisa omanike von der Borgide nõuded Margki pärijate vastu.

¹⁷² RA, EAA.926.1.3181, pärandvara toimik. Mõisat rentis ta ligemale paarkümmend aastat.

¹⁷³ RA, EAA.1160.1.38.

tellimisi kevade pääle vastu¹⁷⁴. Linaäris oli „Margki herra“ tuntud ja laia haardega tegija, kelle võrgustik laius üle Lõuna-Tartumaa ja ulatus otsaga üle maakonnapiiri Võrumaale ja Võru linna. Tema heaks töötasid aastakümnete vältel ülesostjad ja kaupmehesellid, kes käisid taludes, mõisates ja laatadel tehinguid vormistamas.¹⁷⁵ Eduka äri juurde kuulusid omad nõksud. Tiheda konkurentsi tingimustes tehti kaup tihti kiiresti ära, sokutati käeraha ja tehingu „täht“ laua peale ning lasti siis jalga, et müüja ei jõuaks ümber mõelda.¹⁷⁶ Nii võis aga lina müüjalt kätte saamata jääda ja kahjud tuli kohtu kaudu sisse nõuda.

Lisaks linaäriale toovad arhiivitoimikud meieni teateid T. Margki üksikutest kinnisvaratehingutest maal ja linnas, kuid kinnisvara temast kummatigi maha ei jäänud.¹⁷⁷ Küll aga pärisid lesk ja alaealised lapsed tohutu hulga obligatsioone ja vekslid. Ligemale saja obligatsiooni jääkväärtus küündis 65 468 rublani ning võlgnikke leidis 34 vallas/mõisas ja Tartu linnas.¹⁷⁸ Tema krediidiäri raskeskese asus selgelt maal, kusjuures obligatsiooni- või vekslilaenu andis ta nii talunikele, taluta inimestele, karjamõisarentnikele, mõisarentnikele kui ka mõisnikele. Tõdu mõisarentnikuga võlasuhetes olnud talunikke leidis kõige rohkem Vastse-Kuustes, Kiidjärvel ja Ahjal. Aadli soost mõisnike seas figureerivad Kõrgepalu parun Budberg,¹⁷⁹ Põlgaste Nikolai von Roth ja von Cossartid. T. Margki raha abil hoidsid oma mõisaid vee peal kolm eesti päritolu mõisnikku: Soodla F. Post, Krootuse Hans Leik ja Heisri Theodor Kärsin.¹⁸⁰ Krootuse mõisnik võttis ka mõisa metsa viimseni maha, kuid läks lõpuks ikkagi pankrotti. Ehkki Margki-härra hoidis oma võlgnikel hoolikalt silma peal ega unustanud tagasi nõuda tühisemaidki summasid,¹⁸¹ aitas ta lahtise käega laenu jagades – tahtlikult või tahtmatult – paljudel talunikel jalad alla saada ja mõisapidajatel oma ambitsioone teostada.

Kui Tõdu rendihärra 1894. aastal Tartus suri, hinnati tema obligatsioonide, võlanõuete ja väärtpaberite (9878 rubla) koguväärtuseks pärast võlgade mahaarvamist 78 736,83 rubla.¹⁸² Võrdluseks võib märkida, et Tõdu mõisa koguväärtust hindasid pärijad samal ajal 28 000 rublale.¹⁸³ Jääb arusaamatuks, miks eelistas T. Margk raha panna obligatsioonide ja vekslite alla, selle asemel et soetada kinnisvara maal või linnas. 1919. aastaks oli pärijatel Moskva tööstuspanga Tartu filiaalis hoiul eri pankade võlakirju 5600 rubla väärtuses. Kätte saamata obligatsioonivõlad ulatusid 8540 rublani, kuid võlgnike arv oli kahanenud 93-lt (1894) 15-le.¹⁸⁴ T. Margki näol oli kahtlemata tegu ühe jõukama mõisarentnikuga 19. sajandi Eestis, kes suutis edu hoida elu lõpuni. Tema kõrval kahvatuvad kõik tuhandete või isegi kümnete tuhandete rublade väärtuses vara ja võlanõudeid maha jätnud mehed.¹⁸⁵

Autorid tänavad T. Rosenbergi ja J. Unduskit kirjandusviidete eest.

(järgneb)

¹⁷⁴ Linaäri pinnalt tekkinud kohtuvaidlusi vt. RA, EAA.925.1.1562 RA, EAA.926.1.1454; RA, EAA.925.1.1585; RA, EAA.926.1.1437; RA, EAA.926.1.5974; RA, EAA.2469.1.8461; Olevik, 22.11.1893.

¹⁷⁵ Nende kohtuvaidlusi vt. RA, EAA.926.1.5608; RA, EAA.925.1.4469; RA, EAA.9256.1.2327; RA, EAA.926.1.1454.

¹⁷⁶ Vt. nt. RA, EAA.925.1.1567; RA, EAA.925.1.1585; RA, EAA.925.1.5614; RA, EAA.925.1.5615.

¹⁷⁷ LGZ, 13.08.1884; RA, EAA.926.1.5974; RA, EAA.2469.1.8461.

¹⁷⁸ RA, EAA.3501.1.228 (Tartu vaeslastekohtu toimik). Vt. ka RA, EAA.416.6.180.

¹⁷⁹ RA, EAA.914.1.13105.

¹⁸⁰ 1890 4500 rubla F. Postile (RA, EAA.3416.2.62); 1885 3000 rubla H. Leikile (RA, EAA.914.1.13132); 1885 ja 1887 kokku 2000 rubla T. Kärsinile (RA, EAA.914.1.13126).

¹⁸¹ RA, EAA.3389.1.123; RA, EAA.3389.1.148.

¹⁸² RA, EAA.3501.1.1228; RA, ERA.1877.1.612.

¹⁸³ RA, EAA.3416.2.75 (mõisa kinnistutoimik).

¹⁸⁴ RA, ERA.1877.1.612, T. Margki pärijate esindaja rahandusministeeriumi Vene pankade likvidatsioonikomisjonile, 5.06.1921, vt. ka väimehe nõuet RA, ERA.1877.1.634. Pärijate nõuete tõttu läks talusid ka oksjonile: Eesti Postimees, 9.07.1898; Postimees, 8.01.1900.

¹⁸⁵ Sootaga rentniku G. Bernakoffi pärandvara väärtus ulatus võlanõudeid arvestamata üle 8500 rubla (sh. mõtteline osa Villemi talust) (RA, EAA.416.6.121, vallakohtu protokoll, 24.10.1891). A. Söödi kohta vt. põhiteksti.